

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ƏLİYEV NƏRMIN MUXTAR qızı

«AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNHİSARÇILIĞA QARŞI
MÜBARİZƏNİN VƏ RƏQABƏT MÜHİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN
NORMATİV-HÜQUQİ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ» mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
V.M. QULİYEV

Magistr proqramının rəhbəri
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent S.Z. İSAYEV

Kafedra müdiri:
İqtisad elmləri doktoru,
Professor F.P. RƏHMANOV

BAKİ-2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. İNHİSARÇILIQ VƏ ONUN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	7
1.1 Rəqabət, inhisar, onun formaları və antiinhisar tənzimlənməsi.....	7
1.2 Hüququn iqtisadi analizi çərçivəsində rəqabət hüququ.....	21
FƏSİL II. RESPUBLİKADA İNHİSARÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN VƏ ANTIİNHİSAR TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....	30
2.1 Azərbaycanda və xarici dövlətlərdə inhisarçılıq fəaliyyətinin müasir vəziyyəti.....	30
2.2 Azərbaycanda təbii inhisar sahələrinin müasir vəziyyətinin müqayisəli təhlil.....	42
FƏSİL III. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNHİSARÇILIĞA QARŞI MÜBARİZƏNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ HÜQUQİ BAZASI.....	53
3.1 Azərbaycanda rəqabət hüququnun yaranması və mənbələri.....	53
3.2 Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyi və hazırki vəziyyəti.....	61
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	79
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi iqtisadi rəqabət qabiliyyətlik ilə sıx bağlıdır. Effektiv iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyi iqtisadi təhlükəsizliyi inkişaf etdirir, həmçinin subyektə iqtisadi təhlükəsizliyin əhəmiyyətini, onun hüquqi səlahiyyətini və faydalılığını yenidən qiymətləndirməyə imkan verir. Beləliklə, müasir dünyanın iqtisadi inkişafının dinamikliyi rəqabətqabiliyyətliliyini şərtləndirir ki, bu da hökuməti milli prioritetlərin sərt prinsiplərini rəhbər tutaraq çevik iqtisadi siyasətin köməyi ilə yorulmadan rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi qayğısına qalmağa məcbur edir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən əsas amillər, milli iqtisadiyyatın vəziyyəti, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin səviyyəsidir və dünya təsərrüfatında rəqabətin qızışması, dünya iqtisadi tabelində mövcud yer uğrunda mübarizədir. Dövlətin rəqabət qabiliyyətliliyinin artımı və bu zaman baş verən bütün qlobal miqyaslı dəyişikliklər dünya iqtisadiyyatının qarşılaşmaqdan yan keçə bilməyəcəyi çoxlu sayda mürəkkəb çağırışlar olmadan başa gəlmir. Və hər bir ölkə bu çağırışlara öz güc və imkanlarından, xüsusilə də nail olduğu inkişaf səviyyəsindən, malik olduğu resurslardan irəli gələrək cavab vermək məcburiyyətində qalır. Bu gün innovasiyaların, texnoloji prosesin və azad sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı qlobal dəyişikliklər çoxlu sayda qlobal çağırış doğurmuşdur ki, dünyanın bütün ölkələrinin iqtisadiyyatları bunlarla qarşılaşmışdır. Azərbaycan da, mühüm geostrateji əhəmiyyət kəsb edən təbii resursların çoxlu sayda növlərinin böyük ehtiyatlarına malik olan ölkə olaraq, bu və ya digər dərəcədə bu çağırışlarla üz-üzə gəlir. Məhz bu səbəbdən bu sahədə nəzarəti daha asan və uğurlu həyata keçirmək üçün rəqabət, inhisarçılığa qarşı mübarizə sahəsində qanunvericilik yaradılıb, müxtəlif normativ hüquqi aktlar tərtib edilib. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rəqabat artıq iqtisadiyyatın inkişaf amilinə çevrilmişdir məhz mövzunun aktual xarakter daşımada yuxarıda qeyd etdiyim amillərlə bağlıdır.

Öyrənilmə səviyyəsi. Hazırda dünyada rəqabət münasibətlərinin şaxələnmiş qanunvericilik və institusional tənzimləmə bazası formalaşmışdır. Bu sahədə regional və beynəlxalq təşkilatların və inkişaf etmiş ölkələrin prinsipləri, model qanunları

qaydaları rəqabətin ayrı-ayrı problemləri üzrə tövsiyələr mühüm mənbələr hesab olunur. Dünyanın 130-a dək ölkəsi rəqabət qanunvericiliyi mövcuddur. Və bu ölkələrin hamısı öz rəqabət qaydalarını təkmilləşdirmək və onların tətbiqinin səmərəliliyini artırmaq istiqamətində iş aparır. Azərbaycanda da inhisarçılıq fəaliyyəti və onun həm makroiqtisadi tənzimlənməsi həm də hüquqi səviyyədə tənzimlənməsi qanunvericiliyin yaradılması və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemləri ölkəmizin iqtisadçı alimləri və hüquqşünasları tərəfindən araşdırılmışdır. Optimal rəqabət hüququnun formalaşmasında inhisarçılıqla mübarizəyə dair qanunvericilik bazasının formalaşması və təkmilləşdirilməsinin zərurəti onun hüquqi səviyyədə yenidən dəyərləndirilməsini tələb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsəd və vəzifələri mövzunun aktuallığından irəli gəlir. Hər bir dövlətin hərtərəfli inkişafı, rəqabət qabiliyyəti vətəndaşlar üçün səmərəli olmasını şərtləndirən azad seçim, gəlirlərin ədalətli bölgüsü insanların sosial-iqtisadi vəziyyəti ölkədəki rəqabət mühitinin vəziyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Əgər bu istiqamətdə lazımı fəaliyyət nəticəsində normal rəqabət mühitinin təmin olunmursa, deməli, rəqabətin lazımı səviyyədə qorunması təmin olunmur və bu sahədə dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Tədqiqatın məqsədini hal hazırda Azərbaycanda rəqabət mühitinin və onun hüquqi əsaslarının vəziyyətini və perspektivlərini araşdırmaq və bu prosesin təkmilləşdirilməsi yollarını aşkara çıxarmaqdır. Qoyulan məqsədlərə uyğun olaraq tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- İnhisarçılıq fəaliyyətinin tədqiqinin konseptual əsaslarına dair baxışların təkamülünü tədqiq etməklə müvafiq qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaq;
- Rəqabət, inhisar onun formaları və antiinhisar tənzimlənməsi anlayışını açıqlamaq;
- İnhisarçılıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmini və onun hüquqi əsaslarını müəyyən etmək;
- Antiinhisar qanunvericiliyi, antiinhisar siyasətinin hüquqi əsaslarını təhlil etmək, inhisarçılıq və onunla mübarizənin əsaslarının qiymətləndirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının antiinhisar siyasəti və inhisarçılıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin effektiv reallaşdırılmasının istiqamətlərini müəyyən etmək;
- Daxili bazarlarda təbii inhisar sahələrinin və rəqabət mühitinin müasir vəziyyətini araşdırmaq;

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın obyektini inhisarçı təsərrüfat subyektləri və onların bazarda göstərdikləri inhisarçı davranışlar, predmetini isə inhisarçı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və hüquqi təminat məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası və informasiya bazası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını yerli və xarici ölkə alimlərinin, inhisarçılıq və antiinhisar siyasəti üzrə elmi əsərləri, yerli və xarici ölkə iqtisadçılarının və hüquqşünaslarının elmi-tədqiqat işləri və elmi məqalələri, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, Prezident fərmanları və bu sahə üzrə digər normativ-hüquqi aktlar təşkil edir. Tədqiqatın informasiya bazası Respublika ərazisində fəaliyyət göstərən təbii inhisar subyektlərinin rəsmi internet saytlarından, Respublika ərazisində çap olunan bulletin və elmi jurnallardan və digər materiallardan ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- İnhisarçılığın və onun nəzəri metodoloji əsaslarının müəyyən edilməsi;
 - Ölkədə rəqabətin və antiinhisar tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin müəyyən edilməsi;
 - Azərbaycan Respublikasında inhisarçılığa qarşı mübarizənin formalaşdırılmasının və hüquqi bazasının hazırki vəziyyətinin və perspektivlərinin müəyyən edilməsi;
 - Antiinhisar qanunvericiliyi, antiinhisar siyasətinin hüquqi əsasları, inhisarçılıq və onunla mübarizədə dövlətin apardığı hüquqi siyasət ilə bağlı araşdırmalar;
 - Azərbaycanda təbii inhisar sahələrinin müasir vəziyyətinin müqayisəli təhlili ;
- Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəticələrinin praktik olaraq həyata keçirilməsi əsasən inhisarçılığın aradan qaldırılmasında , onunla mübarizədə və

rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsinin normativ-hüquqi təminat məsələlərini daha da dərinlən öyrənilməsinə yardımcı olacaqdır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla tərtib olunmuşdur. Dissertasiya işində 1 cədvəldən istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin sonunda tədqiqat mövzusu ümumiləşdirilərək nəticə və təkliflər irəli sürülmüş, istifadə edilmiş ədəbiyyatların və internet resurslarının siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL İNHİSARÇILIQ VƏ ONUN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Rəqabət, inhisar və onun formaları, antiinhisar tənzimlənməsi

Rəqabət çox fərqli məqsədlərlə fərqli ünsürlər araşdırılaraq təyin edilə bilən, iqtisadi, siyasi və sosial sərhədləri olan bir anlayışdır. Rəqabət, ən geniş mənası ilə məhdud bir şeyi bölüşmək və yaxud bir məqsədə, mükafata çatmaq məqsədi ilə müəyyən qaydalar və məhdudiyyətlər çərçivəsində insan azadlığının və insan haqlarının siğorta altına alındığı və heç bir ayri-seçkiliyin olmadığı bir mühitdə birdən çox oyunçu arasında oynanan bir oyun və ya bir yarış olaraq qeyd edilə bilər. Həmçinin marketing sahəsində rəqabət anlayışının “müşətilərin firmanın təklif etdiyi əmtəə və xidmətləri onların alternativləri qarşısında seçməsinin uzun müddətliyini təmin edə bilmək bacarığı” olduğu fikridə çox iqtisatçılar tərəfindən qəbul olunmaqdadır.

Rəqabətin meydana gəlməsi tarixən mülkiyyət ayrıseçkiliyinin və əmək bölgüsünün şərtləndirdiyi əmtəə istehsalının meydana gəlməsi dövrünə təsadüf edir, əmtəə istehsalının inkişafı ilə iqtisadi inkişafın ən fəal ünsürünə çevrilir. İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət rəqabətin mövcudluğunu şərtləndirir. Rəqabət latın sözüdür. “Concurero” yəni toqquşma, üz-üzə gəlmə mənalarını daşıyır. Rəqabət həmçinin bazarın təbiətinə daxilən xas olan bir ünsür olub, bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirən başlıca amillərdən biri kimi çıxış edir. Rəqabət bir tərəfdən istehsalçıların öz aralarında, ikinci tərəfdən istehsalçılarla istehlakçılar arasında, üçüncü tərəfdən isə istehlakçıların öz aralarında olan mübarizəni əks etdirir. Rəqabət bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin, xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin başlıca amilidir.

Rəqabətin təyin olunmasında və ölçülməsində ortaya çıxan əsas çətinlik rəqabətin ölkə, bölgə və ya iqtisadi proseslər tərəfindən fəqlilik göstərməsidir. Məhz bu səbəbdən bu prosesləri daha yaxşı müəyyən etmək üçün rəqabət gücü anlayışından istifadə olunur. Rəqabət gücü iqtisadi ədəbiyyatlarda çox tez-tez istifadə olunan lakin bir çox təriflər verilən bir anlayışdır. Rəqabət gücü anlayışının ümumi

qəbul olunmuş bir tərifinin olmadığını qeyd edən Porter, beynəlxalq aləmdə rəqabət gücünün faydalılıqla eyni anlam daşdığını qeyd etmişdir ¹.

İqtisadi işbirliyi və inkişaf təşkilatının “Texnologiya və İqtisadiyyat” proqramına görə rəqabət gücü, sərbəst bazar qaydaları çərçivəsində, bir ölkənin real milli gəlirini artırmasına paralel olaraq xarici rəqabətə dayana biləcək mal və xidmətin istehsal edə bilmək qabiliyyətidir. Rəqabətçi Siyasət Şurasına (Competitiveness Policy Council) görə isə rəqabət gücü bir tərəfdən ölkə daxili bazarlarda qərarli bir şəkildə gəlirləri artıra bilmə, digər tərəfdən isə beynəlxalq bazarlarda mal sata bilmə qabiliyyətidir². Beləliklə yuxarıda qeyd olunan izahlardan da göründüyü kimi rəqabət gücünün daşdığı anlam artmaqdadır. Beynəlxalq rəqabət gücünün daha çox yönlü bir anlam olduğunu deyə bilərəm. Bu anlamda rəqabət gücünün ortaya qoyulmasında milli və beynəlxalq rəqabət ilə qiymət-xərc rəqabəti və qiymətdən kənar rəqabət olmaq üzrə iki formaya ayrılır. Beynəlxalq rəqabət gücü anlayışı iki təməl faktora əsaslanmaqdadır. Bunlardan birincisi, rəqabət edə bilmə qabiliyyəti, ikincisi isə nisbi olaraq daha az xərcə əlaqəli olan uzunmüddətli rəqabət avantajıdır³. Rəqabət gücü makroiqtisadi dəyişikliklər ilə birbaşa bağlıdır. Bu anlamda beynəlxalq rəqabətin xüsusi ilə qiymətlərin təyin olunmasında, faiz, inflyasiya və işsizlik səviyyəsi kimi dəyişkənlikləri nəzərdə almaq lazımdır. Dolayısı ilə maliyyə siyasəti, iqtisadi quruluş, siyasi sabitlik, iqtisadi subyektlərin davranışları da bir sənayenin beynəlxalq bazarlardakı rəqabət gücünə önəmli səviyyədə təsir etməkdədir⁴.

Rəqabət azad bazar şəraitində, çoxsaylı əmtəə sahiblərinin müstəqil fəaliyyət göstərdiyi və bazar qiymətlərinin sərbəst formalaşdığı bir şəraitdə azad şəkildə aparılmalıdır. Azad bazarda alıcı və satıcı bazar qiymətlərindən asılıdır. Onların hər biri sərbəst şəkildə bazarı tərk edib digər bazara daxil ola bilərlər. Bazar iqtisadiyyatına malik olan bütün ölkələrdə rəqabətin ədalətli aparılmasının iqtisadi inkişafda böyük rolu vardır. Bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə ədalətsizliyə yol

¹ Reinert, 1994 :2

² Aiginger, 1998: 178

³ Gorton and Davidova, 2001: 3

⁴ Kannapiran and Fleming, 1999: 11

verməmək üçün “Haqsız rəqabət haqqında” qanun qəbul edilir. Haqsız rəqabətə aşağıdılar aid edilir: rəqibin təsərrüfatının təqlidi, rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin gözdən salınması, rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə, haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti, haqsız işgüzarlıq davranışı istehlakçıların çaşdırılması. Bu tip halların qanunla qarşısının alınması bazar subyektlərinin əsassız üstünlük əldə etməsini aradan qaldırır. İqtisadçılar azad rəqabətin 2 əsas formasını qeyd edirlər:

Sahədaxili rəqabət- burada rəqabət eyni sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar arasında baş verir. Eyni bir tip əmtəəni çoxlu istehsalçılar istehsal etsədə onların istehsal şəraitləri eyni olmur, bu da öz növbəsində təsirini istehsal xərclərinə göstərir. Belə olan zaman, istehsalçı fərdi xərcləri minimuma endirməyə çalışır. Yəni fərdi məsrəfləri bazar qiymətindən çox olan sahibkar itirəcək, fərdi məsrəfləri bazar qiymətindən az olan sahibkarlar isə əlavə mənfəət götürəcəklər. Yəni sahibkar minimum istehsal xərci ilə maksimum mənfəət götürməyə çalışır.

Sahələrarası rəqabət- Sahələrarası rəqabətdə isə sahibkar hansı sahəyə investisiya qoymağın daha səmərəli ola biləcəyini əsas götürür. Başqa sözlə , müxtəlif sahələrdə çalışan kapital sahiblərinin öz kapitallarını daha gəlirli sahələrə qoymaq uğrunda apardıqları rəqabətdir. Bunun nəticəsində də müxtəlif sahələrdə yaranmış mənfəət bazar mexanizmi vasitəsilə bölünür və eyni miqdar kapital sahibləri bərabər mənfəət əldə edirlər. Bu mənfəətə də orta mənfəət deyilir. Böyük iqtisadçı Karl Marks bu haqda yazır ki, yalnız müxtəlif istehsal sahələrindəki kapitalların rəqabəti istehsal qiymətini yaradır ki, bu da müxtəlif sahələr arasında mənfəət normasını tənləşdirir.

Bundan əlavə rəqabətin daha 2 əsas növü var:

- Sağlam rəqabət;
- Qeyri-sağlam rəqabət.

Sağlam rəqabət olan bazarda kapitallar, iş qüvvələri sərbəst hərəkət edir. Bu bazarda qeyri-iqtisadi maneələr olmur. Amma təcrübədə və reallıqda bazarda sağlam rəqabət olmur. Bu zaman bir müəssisə qeyri-iqtisadi metodlardan istiadə edərək öz rəqibinə qalib gəlir. Bu qeyri-iqtisadi metodlara reklam, marka, dövlət məmurlarının

himayəsindən istifadə kimi məsələlədir. Bunuda qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-sağlam rəqabət bir çox hallarda cinayətlə nəticələnir. Rəqabət bazar iqtisadiyyatının əsas qanunlarındanıdır. Bu təbii prosesdir. Məşhur ingilis iqtisadçısı Adam Smith bazar iqtisadiyyatında rəqabəti bazarı hərəkətə gətirən “gizli əl” adlandırmışdır. Təkmil rəqabət bazarının xüsusiyyətlərinə görə müəyyən bir əmtəə və ya xidmətin təklifi və onlara olan tələb heç bir məhdudiyyət olmadan qarşı-qarşıya gələ bilər. Belə olan halda, bazarda bir əmtəənin qiyməti, o əmtəəni satmaq istəyənlərlə almaq istəyənlərin razılaşması nəticəsində əmələ gələcəkdir. Tələb və təklif bazarda qarşı-qarşıya gəldiyi zaman, təklif edilən miqdarlarla tələb edilən miqdarları bir-birinə tarazlaşdıran qiymət, təkmil rəqabət bazarı qiyməti (tarazlıq qiyməti) olacaq. Əmtəə təklifi qiymət dəyişiklikləriylə eyni istiqamətdə, tələb edilən əmtəə isə əks istiqamətdə hərəkət etdikləri üçün ikisi də müəyyən bir qiymət səviyyəsində mütləq bir-birinə bərabər olacaqdır. Təkmil rəqabət bazarında tarazlıq qiyməti eyni zamanda bazar üçün maksimum ticarət həcmi təmin edir. Təkmil rəqabət bazarında formalaşan bu qiymətdən əmtəələri istehlak etmək istəyənlər olduğuna üçün istehsal edilən bütün məhsullar satılır. Yəni bu vəziyyətdə, istehsalçıların istehsal edərkən əldə etmək istədikləri mənfəətin, istehlakçıların isə istehlak edərkən əldə etmək istədikləri faydanın maksimum səviyyədə reallaşması mümkün olur. Rəqabət bir sıra funksiyalar yerinə yetirir. Məsələn, rəqabət əmtəələrin istehsalı və istehlakı üçün normal bazar şəraitinin yaranmasını təmin etməlidir. Həmçinin rəqabət bazarda qiymətlərin tarazlaşmasının əsas səbəbidir ki, buna yuxarıda geniş izahat verildi. Daha sonra rəqabət, elmi texniki tərəqqini və iqtisadi artımı stimullaşdıran bir faktordur. Rəqabətin digər funksiyası isə rəqabət sosial-iqtisadi təbəqələşməni gücləndirməsidir. Rəqabətin nəticəsində iqtisadi cəhətdən zəif olanlar sıradan çıxır, güclülər isə daha da varlanır, güclənir. Bütün bunlar isə bazar şəraitində bazarın formalaşdığı yerdə baş verir. Bazar, əmtəə və xidmətlərə olan tələblə onların təklifinin qarşılaşdığı yerdir. Daha aydın desək istehlakçılarla istehsalçıların bir yerə gəldikləri yerdir, məkandır. İqtisadçılar bazar və onun növləri haqqında tədqiqat apararkən məkan anlayışında fərqli olaraq müxtəlif amillərə üstünlük verirlər.

İqtisadçılar üçün bazar ilə əlaqəli ən mühüm amil tələb və təklif edənlərin xüsusiyyətləri və bazardakı rəqabətdir şəraiti və səviyyəsidir.

Bu baxımdan, iqtisad elmində bazarların iki əsas qrupda təsnifatı aparılır:

- Təkmil Rəqabət Bazarı,
- Qeyri Təkmil Rəqabət Bazarları

Təkmil rəqabət bazarı müxtəlif özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan və real həyatda demək olar ki, rast gəlinməyən və hər ölkənin iqtisadiyyatında reallaşdırılması istənen bazar növüdür. Təkmil rəqabət bazarın xüsusiyyətlərindən hər hansı biri reallaşmadığı zaman, bu bazar qeyri- təkmil rəqabət bazarları olur. Bu baxımdan, təkmil rəqabət bazarı vardır, lakin rəkmil rəqabət bazarının bir sıra xüsusiyyətləri vardır, bu xüsusiyyətlərdən hər hansı birinin pozulması nəticəsində yeni bir qeyri-təkmil rəqabət bazarı meydana çıxır. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə qeyri təkmil rəqabət bazarları çoxdur. Məhz buna görə, təkmil rəqabət bazarı ifadəsi sözün tək halında, qeyri təkmil rəqabət bazarları isə cəm halında işlədilən bir ifadədir.

Hər hansı bir bazarın təkmil rəqabət bazarı olmasından bəhs edə bilməyimiz üçün o bazarın dörd əsas xüsusiyyətə malik olması lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- Bazarda eyni məhsulu istehsal edən və satın almaq istəyən çox miqdarda (qeyri məhdud miqdarda) istehsalçı və istehlakçı mövcuddur,
- Təkmil rəqabət bazarında təklif olunan və ya satılan məhsullar bircinslidir (Homogenlik və ya eynilik xüsusiyyəti),
- İstehlakçılar və istehsalçılar bazar haqqında bütün informasiyaya malikdirlər (Şəffaflıq prinsipi),
- Təkmil rəqabət bazarında istehlakçıların və istehsalçıların bazara girişləri və çıxışları ilə əlaqəli heç bir məhdudiyyət və əngəl mövcud deyil; bu barədə istehlakçı və istehsalçı tamamilə sərbəstdir.

Təkmil rəqabət bazarında çox miqdarda alıcı və satıcı mövcuddur. Buna görə də sadəcə bir istehsalçının istehsal və ya satış miqdarı, o məhsulun bazardakı məcmu satış miqdarının tərkibində əhəmiyyətsiz dərəcədə az bir paya malikdir. Beləliklə, bir firma satış miqdarını artırarsa və ya azaldarsa, hətta sıfıra qədər də azaldarsa,

məhsulun qiymətində hansısa bir dəyişmə meydana gəlməz. Yəni hər bir firma bazarda formalaşan qiyməti qəbul etmək məcburiyyətindədir. Eyni hal alıcılara da şamil olunur. Təkmil rəqabət bazarında alıcılar da çox miqdarda olduğuna üçün istehlakçılarda hər hansı birinin o məhsuldan daha çox və ya daha az satın alma qərarı məhsulun qiymətinə təsir etməz. Bunların (istehlakçı və istehsalçı) heç biri fərdi qaydada bir məhsulun bazarda müəyyən olunmuş qiymətinə təsir edə bilməz. Məhsulun bazar və mübadilə miqdarları ancaq və ancaq fərdlərin hamısının ümumi davranışına bağlı olaraq reallaşır. Homogenlik xüsusiyyətli bazarda, müəyyən bir əmtəə və ya xidməti istehsal edən çox miqdardda firma olsa da, istehsal olunan hər məhsul arasında obyektiv və ya sübjektiv bir fərqi olmaması lazımdır. Buna görə də, təkmil rəqabət bazarında nə ticari marka və ünvan, nə reklam nə də bir birinə yaxın dərəcədə əvəzləmə əmtəələri mövcuddur. Şəffaflıq prinsipinə görə alıcı və satıcılar bazarda baş verən bütün hadisələr haqqında kifayət qədər informasiyaya malikdirlər. Bu xüsusiyyətə görə alıcı və satıcılar əmtəə və xidmətlərin qiymətləri, istehsal miqdarları və keyfiyyətləri haqqında dolğun məlumatlara malik olub, bunlardan hər hansı birindəki dəyişikliklərdən anında xəbərdar olurlar. Təkmil rəqabət bazarında istehlakçıların və istehsalçıların bazara girişləri və çıxışları ilə əlaqəli heç bir məhdudiyyət və əngəl mövcud deyil; bu barədə istehlakçı və istehsalçı tamamilə sərbəstdir. Bu xüsusiyyətə görə bütün istehsal amillərinin, alıcı və satıcıların, əmtəə və ya xidmətlərin bütövlükdə bazarda müxtəlif məqsədlərlə iştirak edən bütün amillərin bazara girişləri və çıxışları tamamilə sərbəstdir. İqtisadiyyatın bir segmentindən başqa bir segmentə keçid heç bir əlavə xərc tələb etməz. Bu izahatlara istinadən təkmil rəqabət bazarının sadəcə nəzəri cəhətdən mövcud ola biləcəyini qeyd etmək lazımdır. Çünki, real həyatda bu dörd xüsusiyyətin asanlıqla eyni vaxtda (bərəbər) reallaşması qeyri mümkündür.

“İnhisar” ərəb dilindən alınmış “monopoliya” sözünün alternativini kimi işlədilir.” İnhisar” termini öz dilimizə, hərfi mənada “təkəl”, “təkəlcilik” mənasını verir ki, bu da inhisarın mahiyyətini ifadə edir. Çünki inhisar və inhisarçılıq çoxlu istehsal vasitələrinin və insan qüvvəsinin bir əldə cəmləşdirilməsidir. İnhisar

rəqabətin əksidir. İnhisarlar istehsal qüvvələrinin inkişafının müəyyən səviyyəsində yaranır. Onların yaranmasının əsas səbəbi istehsalın təmərküzləşməsidir. Mükəmməl texnikanı tətbiq etmək böyük pul vəsaiti tələb edir. Sahibkar müasir elmi, texniki yenilikləri istehsalda tətbiq etməyə və yaxud geciksə rəqabətdə məğlub ola bilər. Bundan xilas olmaq məqsədilə mənfəətin daha çox hissəsini istehsalın genişləndirilməsinə yönəldirlər. Bunun nəticəsində iri müəssisələr yaranır. Bir qayda olaraq, iri müəssisələrin maneəvər etmək qabiliyyəti aşağı olur. Yəni kapitalı bir sahədən digər sahəyə çətinliklə keçirirlər. Bu zaman onlar böyük itkilər verə bilərlər. Digər tərəfdən bu və ya digər məhsulun istehsalının əsas hissəsi bir neçə iri sahibkarın əlində toplanmış üçün istehsalın həcmi qiymət, xammal mənbələri, satış bazarlarını bölmək haqqında razılığa gəlməyə imkan yaranır. Beləliklə istehsalda inhisar bir qrup ən iri müəssisələr firmaları birliklər tərəfindən bu və ya digər məhsulun istehsalı və satışının böyük hissəsini öz əlində birləşdirməsidir. Bununla da onlar bazarda hökmranlığı əldə edirlər və qiymətlə təsir etmək yolu ilə yüksək inhisar mənfəətin götürülməsinə nail olurlar. İnhisarların meydana gəlməsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biridir. Əgər azad sahibkarlığın ilk dövründə üstəlik mənfəət əldə etmək və rəqabətdə məğlub olmaq təhlükəsi sahibkarları elmin və texnikanın nailiyyətlərini istehsalda tətbiq etməyə sövq edilirsə, azad sahibkarlığın inhisarçı dövründə elmin, texnikanın son nailiyyətlərini texnikaya tətbiq etmədən qiymətləri artırmaq yolu ilə yüksək inhisar mənfəəti əldə etmək mümkün olur. Beləliklə inhisarçılıq –təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti daha yüksək mənfəət əldə etmək məqsədilə sərbəst rəqabətə yol verməmələri, onun məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması fəaliyyətidir.

Azad rəqabətin məhdudlaşdırılmasına və aradan qaldırılmasına yönəldilmiş inhisarçılıq fəaliyyətini iki qrupa bölmək olar:

1. İnhisarların inkişafının ilkin mərhələsində inhisara daxil olan təsərrüfat subyektləri üçün qiymət qoymanın razılaşdırılması, xammal və satış bazarlarının bölüşdürülməsi və mənfəət götürmək üçün əlverişli şərait yarada biləcək digər məsələlərdə razılıq əldə edilməsinə yönəldilən fəaliyyətlər;

2. Bazardakı hakim mövqelərindən istifadə edərək inhisar qiyməti aləti (aşağı inhisar qiyməti, yuxarı inhisar qiyməti) vasitəsi ilə rəqibin sıxışdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyətlər. Bu fəaliyyəti nəticəsində inhisarçı müəssisə istehsalda və satışda əsassız surətdə üstünlüyə malik olur. Bu cür üstünlük şəraitində müəssisənin davranışı inhisar nəzəriyyəsi ilə izah olunur. İnhisarçı müəssisənin istehsal xərclərinin formalaşdırılması, öz məhsuluna qiymət qoymanın prinsipləri və istehsal həcmnin müəyyən edilməsi inhisar nəzəriyyəsinin məğzini təşkil edir. İnhisar nəzəriyyəsinə görə inhisarın maksimum mənfəət götürməsinə təmin edən məhsul buraxılışının həcmi rəqabət şəraitində mövcud olan prinsipə, son hədd gəlirlərinin və son hədd xərclərinin bərabərliyinə əsaslanır.

İqtisadiyyatda inhisarçılığın əhatəliyi baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İstehsal inhisarçılığı: İstehsal inhisarçılığı inhisarçılığın elə formasıdır ki, bu zaman hər hansı məhsulun istehsalının və realizəsinin əsas çəkisi məhdud miqdarda istehsalçının sərəncamına keçir. Buna müxtəlif yollarla nail olunur. Birinci yol ondan ibarətdir ki, müəyyən növ məhsul istehsalçıları məqsədyönlü şəkildə inhisarçılığa meyl etməyə başlayır və yekunda bu meyl hər-hansı bir inhisarçı ittifaqın yaranması ilə nəticələnir. İkinci yol isə bunun əksinə olaraq kapitalın öz-özünə artması nəticəsində istehsalçı müəssisənin istehsal inhisarçılığına nail olmasından ibarətdir. İnhisarçılığın nəzərdən keçirilən bu forması çox zaman iqtisadi inkişafın məntiqi nəticəsi kimi səciyyələnir. İqtisadi ədəbiyyatda istehsalda inhisarçılığın mahiyyətini üç başlıca cəhətlə səciyyələndirirlər: a) İstehsalın əhəmiyyətli hissəsinin təmərküzləşməsi sayəsində təsərrüfatın bir yaxud bir neçə sahəsində hökmranlığının təmin edilməsi; b) Bazar qiymətlərini diklətmək imkanına malik olması; c) Yüksək inhisar mənfəətinin mənimsənilməsi. İstehsal inhisarçılığının aşağıdakı formaları vardır:

Kartel—bir qrup sahibkarın inhisarçı sazişi və uyğun birlik formasıdır. Bu bazarın inhisarlaşması haqqında əsas sövdələşmələrdən biridir. Bir qayda olaraq, təsərrüfatın sahəsində, əsasən xammal mənbələrinin, satış bazarının bölüşdürülməsi,

satışın, işə götürmənin şərtləri, ödəmələrin müddəti, inhisar qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi, patentlərin istifadəsi üzrə meydana gəlir. Konsern və trestlərdən fərqli olaraq kartellər öz iştirakçılarının istehsal və kommersiya müstəqilliyinə toxunmur. Kartellərin müvəffəqiyyətsizliyinə iki amil təsir edir :

Birincisi, kartel qiyməti qaldıran zaman hər bir iştirakçı müəssisənin marginal gəliri onun marginal xərclərini üstələyir. Bu isə firmalar üçün sövdələşməni pozmaq üçün güclü stimül rolunu oynayaraq, hər-hansı firmanın sazişə zidd olaraq öz məhsullarının qiymətini azaltmaqla nəticələnir. Sözsüz ki, göstərilən vəziyyətdə bu firmanın həm satış həcmi, həm də gəliri artmış olacaq. Ona görə də yaxşı kartel bu cür pozuntuları müəyyən edən və cəzalandıran effektiv mexanizmə malik olmalıdır.

İkinci: kartelin müvəffəqiyyətli digər formaları bu sahəyə daxil olmağa stimullaşdırır. Ona görə də, kartel uzunmüddətli dövr üçün özünə yüksək gəlir təmin etmək naminə rəqiblərin verilən sahəyə müdaxiləsini məhdudlaşdırmalıdır. Kartellər çox zaman həm milli iqtisadiyyat, həm də beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərirlər. Buna uyğun olaraq onları daxili, ixrac, idxal və beynəlxalq kartellərə bölürlər. Kartellər bazar mexanizmlərini əngəlləyir və bununla da antiinhisar qanunvericiliyinin təsiri altına düşür. Lakin əksəriyyət ölkələrdə kartellərə qadağan qoyulmasına baxmayaraq, bəzi ölkələrdə onlar qanunla qorunur və məcburi qeydiyyatla düşməlidir. Bir sıra hallarda dövlət onlardan tamamilə legal şəkildə sənaye siyasətini həyata keçirmək üçün bir alət kimi istifadə edir. Belə ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra Yaponiya hökuməti sənayenin yenidən qurulması, materialların və dəstəkləndiricilərin standartlaşması, xırda təchizatı firmalar arasında rəqabətin məhdudlaşdırılması, onların diversifikasiyası səviyyəsini azaltmaq və müasir texniki səviyyəyə keçmək məqsədilə “kartel rasionallaşdırılmasını” dəstəkləyirdi. 80-ci illərin əvvəllərində Yaponiyada hətta depressiv sahələrdə də belə, kartellərin yaradılması müsbət qarşılanırdı. Kartellər Almaniyada daha çox yayılmışdır. ABŞ da zəhmətkeş kütlələrin kartellər əleyhinə mübarizəsi yuridik qaydada rəsmiləşdirilmiş kartel sazişinə qarşı yönəldilmiş trestlər əleyhinə qanunvericiliyin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Karteldə olduğu kimi əsasən eyni

sahənin müəssisələri arasında bağlanır. Lakin ondan fərqli olaraq, sindikat müəssisələrin arasında bağlanır. Lakin ondan fərqli olaraq, sindikat müəssisələrin kommersiya müstəqilliyini inkar edir, başqa sözlə iştirakçı müəssisələrin istehsal etmiş olduqları məhsulların satışı və həmin müəssisələrə xammalın alınması ilə məşğul olur. Eyni zamanda, iştirakçı müəssisələrin istehsal və hüquqi müstəqilliyi kommersiya müstəqilliyinin əksinə olaraq qalmaqda davam edir. Üzvlərinin kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən sindikat öz işini vahid orqan – satış kontoru vasitəsilə görür. Satış kontorunun əsas vəzifəsi iştirakçı müəssisələr tərəfindən istehsal edilmiş bütün yekcins məhsulu toplamaq və onu müəyyənləşdirilmiş inhisar qiyməti üzrə satmaqdan ibarətdir. Bunula yanaşı satış kontoru verilən sifarişlərin yığılması, sonra isə onların müəyyənləşdirilmiş kvotalara uyğun olaraq iştirakçılar arasında bölüşdürülməsini də həyata keçirə bilər. Beləliklə ticarət əməliyyatlarının təmərküzləşməsi sindikat üzvlərinə aşağı qiymətlərlə xammal almaq, yüksək qiymətlərlə məhsul satmaq, eləcə də, bazarda qiymətləri dikte etmək və əmtəə dempinqi həyata keçirmək imkanını verir. Sindikatlar adətən səhmdar cəmiyyətlər şəklində əmələ gəlir. Onun üzvləri arasında ayrı-ayrı müəssisələrlə yanaşı nəhəng trestlər və konsernlər də ola bilər. Sindikat üzvləri tərəfindən istehsal olunmuş məhsul sindikatın mülkiyyəti olur. Ən çox XX əsrin əvvəllərində Rusiya, Almaniya və Fransada yayılmışdır. Daha sonra isə sindikatlar bir sahəvi inhisarçı ittifaq kimi əhəmiyyətini itirmiş və öz mövqelərini daha mürəkkəb və çevik formalara vermişdir. Rusiyada artıq XX əsrin əvvəllərində sindikatlar geniş yayılmışdır. Rusiyanın metallurgiya sənayesinin bütün məhsulunun 4/ 5 – nü inhisarlaşdıran “ Prodamet” sindikası 30 metallurgiya zavodunu birləşdirmişdir. “ Mis” sindikası mis məhsulları satışının 90%- nə sərəncam verirdi. 1909- cu ilin əvvəlində Rusiyada sənayenin 45 sahəsində fəaliyyət göstərən 140 inhisar birliyi mövcud idi.

Trest – bir və ya bir neçə sahənin müəssisələrini özündə birləşdirən inhisarçı ittifaq forması. Yuxarıdakı formalardan fərqli olaraq trestin üzvü olmuş hər bir təsərrüfat subyekti özünün həm kommersiya, həm də istehsal müstəqilliyini itirir. Sindikata nisbətən yüksək inhisar formasıdır. Burada istehsal vasitələri üzərində bura

daxil olan sahibkarlar qrupunun birgə mülkiyyəti yaradılır. Trestdə müəssisənin sahibləri istehsal vasitələri, texnologiya, patentlər və s. üzərində öz mülkiyyətini birliyə verir. Müəssisə sahibləri qoyduğu kapitalın miqdarına görə trestin səhmlərini alır və bununla da trestin idarə edilməsi və onun mənfəətindən pay götürmək hüququnu əldə etmiş olur. Sindikatdan fərqli olaraq trestdə yekcins məhsullar buraxan müəssisələrin birləşdirilməsi çəcburi deyildir. Trestin əsas təşkilati-hüquqi forması sindikatda olduğu kimi səhmdar cəmiyyətdir. Trestin başında idarə heyəti durur. O, iştirakçı müəssisələrin maliyyə istehsal və ticarət fəaliyyətinə mərkəzləşdirilmiş qaydada nəzarət edir. Eyni zamanda ittifaqa yeni üzvlərin qəbul edilməsi və ya iştirakçılardan kimin xaric edilməsi məsələləri də bu orqan tərəfindən həll edilir. Trestin hər bir iştirakçısı təqdim etdiyi kapitalın payına uyğun olaraq müəyyən miqdarda səhm paketi almaq, idarəetmədə iştirak və gəlirin müəyyən hissəsinə yiyələnmək hüququnu qazanır. Qeyd olunduğu kimi trestlər həm eyni, həm də müxtəlif sahələrin müəssisələrini birləşdirməyə bilər. Eyni sahədə olduqda “üfüqi” trestləşmə, müxtəlif sahələrdə olduqda isə “şaquli” trestləşmə adlanır. “Şaquli” trestləşmə çox vaxt kombinatların meydana gəlməsi ilə nəticələnir.

Konsern—formal olaraq müstəqil, üzərlərində maliyyə nəzarəti qoymaq yolu ilə bir sıra müəssisələri birləşdirən inhisardır. Burada nəzarət baş firmaya məxsusdur. Konsern adətən müxtəlif sənaye sahələrinin müəssisələrini, ticarət firmalarını, bankları, nəqliyyat və maliyyə kompaniyalarını birləşdirir. Müasir dövrdə trestlərin konsernə çevrilməsi geniş yayılmışdır. 60- cı illərdə, xüsusi ilə, ABŞ- da böyük sürətlə konqlomeratlar meydana gəlmişdir. Konqlomeratlar bir- biri ilə funksional əlaqəsi olmayan müəssisələrin kompaniyalar tərəfdən udulması yolu ilə yaradılmışdır. Maliyyə nəzarətinin bərqərar olması iri firmalar, çox vaxt konsernin başında duran holdinqlər tərəfindən səhmlərin alınması ilə həyata keçirilir. Konsernin tərkibinə sənaye müəssisələrindən başqa, ticarət və nəqliyyat müəssisələri, banklar və digər maliyyə idarələri də daxil olur. Bununla da, konsernlər bank və sənaye kapitalının birləşməsini əyani surətdə əks etdirirlər.

Konserndə dominant mövqe tutan müəssisənin xarakterindən asılı olaraq konsernləri sənaye, ticarət, bank və s. növlərə bölürlər. Ancaq bu cür bölgü şərti səciyyə daşıyır. Şaquli integrasiya prinsipi üzrə qurulmuş konsernlər də vardır. Qapalı texnoloji zəncir formasında olan bu bank xammalın mərhələləri əhatə etməklə istehsal etmiş olduğu hazır məhsulların buraxılmasına kimi bütün texnoloji mərhələləri əhatə etməklə istehsal etmiş olduğu hazır məhsulları şəxsi satış, nəqliyyat və ticarət şəbəkəsi vasitəsilə istehlakçıya çatdırır. Ancaq sırf şaquli integrasiya prinsipinə uyğun meydana gəlmiş konsernlərin diversifikasiya olmuş konsernlərə nisbətən bazarda xüsusi çəkisi çox deyil. Diversifikasiya olmuş konsernləri həm də Konqlomerat adlandırırlar. Tipik müasir konsernlər, öz növbəsində, istehsalın şaquli integrasiyası ilə diversifikasiya olmuş istehsalın hər ikisini özündə birləşdirir. Bu o deməkdir ki, onlar eyni zamanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tam texnoloji dövryyəyə məxsus olurlar. Konsernə ümumi rəhbərliyi adətən idarə heyəti həyata keçirir. Onun tərkibinə iri səhm paketinə malik olan sahibkarlar daxil olur. Müasir şəraitdə konsernlər daha da intensiv xarici bazara çıxır və beynəlxalq inhisarlara çevrilir.

Konsersium – son zaman inhisarın daha geniş yayılmış bir formasıdır. Bu forma bir ayda olaraq irimiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi üçün yaradılır. O, maliyyə, ticarət, texniki və ya başqa səbəblər üzündən bir neçə iştirakçıların qüvvəsini birləşdirməyi tələb edir. Konsersium iştirakçıları həm şəxsi, həm də dövlət təşkilatları və dövlətlər ola bilər. Konsersium iştirakçıları tam müstəqillik saxlayır. Birgə seçilmiş rəhbərliyə tabe olurlar. Bu konsersiumların yaradılmasında xarici ölkələrin neft maqnatları da iştirak edir. Hər hansı bir irimiqyaslı layihənin birgə realizəsi haqqında müstəqil iştirakçıların müvəqqəti sazişi. Ticarət sahəsində aradılan konsorsiumlar sifarişlər uğrunda mübarizə məqsədi ilə yaradılır. Maliyyə konsorsiumlarının iştirakçıları isə, öz növbəsində, çox vaxt istiqrazların yerləşdirilməsi və digər bu kimi əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə məşğul olan banklardır. Bundan əlavə sənaye, tədqiqat və s. konsorsiumlar olur. Sənaye konsorsiumları sənaye layihələrinin – müəssisələrin tikilməsini, neft-qaz kəmərlərinin

çəkilməsini, faydalı qazıntıların mənimsənilməsini həyata keçirir. Hal hazırda Azərbaycanda bağlanmış neft müqavilələri əsasında neftin hasili və nəqli ilə bağlı Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti və Şimali Abşeron Əməliyyat şirkəti yaradılmışdır.

Sindikat-yekcins əmtəələr istehsal edən müəssisələrin elə birliyidir ki, burada istehsal vasitələri sindikat iştirakçılarının öz mülkiyyətində qalır, istehsal olunmuş məhsul isə sindikatın mülkiyyəti olur və yaradılmış xüsusi idarə tərəfindən reallaşdırılır. Karteldən fərqli olaraq sindikat ayrı-ayrı müəssisələrin bilavasitə bazarla əlaqəsini kəsir. Sindikat həmişə yekcins əmtəələrin kütləvi istehsal olunduğu sahələrdə yaradılır.

İqtisadiyyatda inhisarçılıq əhatəliyi baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

2. Təbii inhisarçılıq: İstehsal miqyasının artırılmasının böyük həcmdə qənaətə sahib olduğu hallarda mümkündür. Təbii inhisarçılıq təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətin mümkün olmadığı sahələrdə də yaranır. Təbii inhisara ən parlaq nümunələr yaşayış məntəqələrinin su, elektrik enerjisi, təbii qaz, telefon xidməti ilə təmin edilməsidir. Şəhərin əhalisinin su ilə təmin etmək üçün müəssisə onun əhatə etdiyi bütün binaları birləşdirən su kəməri şəbəkəsini tikməlidir. Əgər bu xidmətin göstərilməsində rəqəbat aparan iki və ya daha artıq müəssisə iştirak etsəydi, onda onların hər birisi ayrılıqda öz kəmərinin çəkilməsində daimi xərc çəkməlidir. Su təminatının xərcləri o vaxt minimal olur ki, bütün su bazarına ancaq bir müəssisə xidmət etsin. Lakin müasir şəraitdə ETT inkişafı ilə əlaqədar olaraq sahədə bir firmanın mövcudluğu ilə bağlı olan xərclərə qənaət kriterisi müəyyən təshihlərə məruz qalır. Təbii inhisarçılığın başqa bir predmeti kimi rəqəbat mübarizəsinin obyektinə ola bilməyən və müstəsna xüsusiyyətlərə malik əmtəələr çıxış edir.

3. Texnoloji inhisarçılıq: İnhisarın obyektinə bu və ya digər məhsulun hazırlanması üsulu olduğu halda yaranan inhisarçılıq texnoloji inhisarçılıqdır. Texnoloji inhisarçı kimi ETT-nin müəyyən istiqamətində liderliyi ələ keçirmiş müəssisələr çıxış edir. İnhisarçılığın bu forması müvəqqəti xarakter daşıyır.

4. İstehlakçı inhisarçılığı və ya monopsoniya: Bu halda bazarda bir alıcı çoxlu sayda satıcı olur.

5. Təşkilati inhisarçılıq: İnhisarçılığın bu forması istehlakçı birliklərinin formalaşdırılması yolu ilə meydana gəlir. İstehlakçıların müxtəlif sahə, sahələrarası və yaxud da regional təşkilat strukturlarını yaratmaqla, inhisarçı meyllərini miqyaslarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək mümkün olur. Bu isə bütövlükdə iqtisadiyyatın inhisarlaşma dərəcəsinin artmasına, texniki texnoloji tərəqqinin sahə və ölkə miqyasında ləngiməsinə səbəb olur.

6. İdarəetmə inhisarçılığı: İnhisarçılığın bu forması inzibati amirlik sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Burada inhisarçı kimi dövlət çıxış edir. Dövlət bütövlükdə sosialist təsərrüfat mexanizmi vasitəsilə iqtisadiyyatı idarə etməklə həm müəssisələrin müstəqilliyini məhdudlaşdırır və məsuliyyətlərini olduqca azaldır.

7. İdxal inhisarçılığı: Son dövrdə Respublikamızda geniş yayılmışdır. Bu inhisarçılıq xarici ölkələrdən Respublikamıza daxil olan müxtəlif məhsulların ayrı-ayrı adamlar tərəfindən ələ keçirilərək öz nəzarətləri altında dəyərindən qat-qat yüksək qiymətə satılması yolu ilə yaradılır. İnhisarçılıq çox hallarda məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsinə və qiymətlərin sürətlə artmasına səbəb olur. Belə vəziyyət bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehlakçılara mənfi təsir göstərir. İnhisarın sosial- iqtisadi nəticələri xalis inhisar baxımdan daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

İnhisar fəaliyyətini tənzimləyən ilk hüquqi aktlar hələ XIX əsrin ortalarında ABŞ- da qəbul edilmişdir. Sonralar bir sıra ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda da bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar inhisarların fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar qəbul edilmişdir. İlk belə qanun 1890-ci ildə ABŞ-da qəbul olunmuş Şerman Qanunudur. Bu Qanun dünya səviyyəsində ilk rəqabət hüququnu tənzimləyən Qanun kimi qəbul edilir. Bu qanunla ticarətin gizli inhisarlaşması, bu və ya digər sahədə təkbaşına nəzarətin əldə edilməsi, qiymətlər haqqında razılaşma qadağan edilir. Bu qanunda trest firmasında birləşmə, ticarətdə inhisarlaşma aparma uğrunda gizli sazişlər qadağan olunur. Qanunda göstərilir ki, inhisarlaşdırmağa cəhd göstərən hər bir şəxs hüququ pozmuş hesab olunur və 50 min dollara qədər cərimə və ya bir il

müddətinədək azadlıqdan məhrum edilə bilər. İkinci belə qanun isə 1914-cü ildə qəbul olunmuş Kleytonun qanunuidi. Bu qanunda saziş sferasında məhdud işgüzar praktikanı, qiymət diskriminasiyasını, uyğunlaşmanı müəyyən edən maddələr öz əksini tapırdı.

Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir. İnhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması aşağıdakı hərəkətləri özündə əks etdirir:

1. Bazarda hökmran mövqe tutan və rəqabəti məhdudlaşdıran yeni təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasının məhdudlaşdırılmasına tədbirləri;

2. İcra idarəetmə orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin birgə fəaliyyəti haqqında sazişlər nəticəsində təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyinin məhdudlaşdırılmasına və iştirakçıların mənafeələrinin pozulmasına yönəldilən fəaliyyətin qarşısının alınması.

3. İnhisarçı təsərrüfat subyektlərinin məhsullarının qiymətkəri üzərində dövlət nəzarəti qoymaqla onların bazardakı paylarına uyğun mütərəqqi vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsi, təbii inhisarların öz mövqelərindən sui istifadə hallarında aksiz vergilərinin şərtləşdirilmiş dərəcələrin tətbiq edilməsi, kredit veriləsi şərtlərinin şərtləndiriləməsi və s. ilə inhisarçıların fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. Antiinhisar fəaliyyətinin üçüncü istiqamətində inhisarçılar tərəfindən rəqabətin sıxışdırıldığı hallarda imkan daxilində səlahiyyətli orqanlar tərəfindən inhisarçı müəssisələrin bölüşdürülməsi haqqında qərarlar qəbul etməklə inhisarçılıq fəaliyyətinin aradan qaldırılmasının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

1.2 Hüququn iqtisadi analizi çərçivəsində rəqabət hüququ

Hüququn iqtisadi analizi, hüquq normları və hüququ orqanlarının qiymətləndirilməsində mikro iqtisadi vasitələrdən istifadə edən fənlərarası bir yanaşmadır. Bu analizin əsas məqsədi sosial rifahın artırılmasıdır. Bu analiz, hüququn fərqli sahələrində istifadə olunana bir yanaşma olmaqla birlikdə, əsas olaraq Amerika Birləşmiş Ştatları rəqabət hüququnda önəmli təsirə malikdir. Hüququn iqtisadi

analizinin, Avropa Birliyi rəqabət hüququnda da həyata keçirilməsinə dair ədəbiyyatlarda və siyasətdə də mübahisələr aparılmaqdadır.

XX əsrdə hüququn iqtisad elmi ilə birlikdə inkişaf etdiyi, rəqabət hüququ, ticarət hüququ, mülkiyyət hüququ kimi bir çox sahə inkişaf etmişdir. Bu sahələr, fənlərarası olaraq adlandırıla biləcəyimiz, fərqli elm sahələrinin birlikdə həyata keçirilməsini tələb edən sahələrdir. Bu sahələr, dövrümüzdə “hüquq və iqtisadiyyat” adı altında nəzərdən keçirilir. Hüququn iqtisadi analizi isə, hüquq və iqtisadiyyatın bünövrəsi üzərində dayanan, yeni hüquq sahələri və fənlərarası arşdırmalardan fərqli bir yanaşmadır. Bu yanaşma, ən çox hüquq və iqtisadiyyat adı altında araşdırdığımız hüquq qollarında təsirli olmaqla yanaşı, hüququn bütün sahələrində tətbiq edilə biləcək bir yanaşmadır və yeni bir üsul yaratma iddiasındadır. Hüququn iqtisadi analizi, əsas olaraq mikro iqtisadiyyatın vasitələrinin, hüquq normaları və orqanlarının analizində istifadə olunmaqdadır. Bu çərçivədə, mikroiqtisadiyyatda bir meyar olaraq istifadə olunan iqtisadi fəaliyyət, hüquq analizində də istifadə olunur.

Bu yanaşma ilk dəfə olaraq 1960-cı illərdə ABŞ-da bəzi iqtisadi məktəblərin təsiri ilə meydana gəlmiş və bazarın tənzimlənməsini nəzərdə tutan rəqabət hüququnda çox təsirli olmuşdur⁵. Rəqabət hüququnun iqtisadiyyat və hüququn demək olarki bərabər dərəcədə istifadə olunduğu qarışıq hüquq sahəsi olması səbəbi ilə, bu yanaşmanın ən çox və təsiri hiss olunacaq dərəcədə özünü biruzə verdiyi hüquq qolu olması təbiidir.

“Faydalılıq fəlsəfəsi” axınının ən önəmli nəzəriyyəçilərində olan Benthamın hüququn iqtisadi normalarının formalaşdırılması və dəyərləndirilməsində meyar olaraq, bu qaydaların yaradacağı nəticələrin diqqətə alınmalı olduğunu qeyd etmişdir. Bu anlayışa görə, cəzanın hədəfi və funksiyası insanları cinayət törətməkdən yayındırmaqdadır. Dolayısı ilə hüququ normaları formalaşdırılarkən, meyar olaraq, cəzaların nə dərəcədə yayındıra bilmək qabiliyyətinin olması əsas alınmalıdır. Benthamın etik fəlsəfəsində önəmli bir hissə olan “məqsəd” və “nəticə” dilemmasını hüquq fəlsəfəsinə də əks etdirmiş, hüquq qaydalarını, bu qaydalardan yaranacaq

⁵ POSNER, Richard, *Economic Analysis of Law*, 8. tiraj, Kluwer, Law, New York, 2011

səbəblər üzərindən dəyərləndirilən bir teori inkişaf etmişdir. Qısa şəkildə qeyd edə bilərik ki, bu teorinin məqsədi, yayındırıcı cəzalara müraciət edərək, insanların cinayət törətməsinin qarşısını almaq və beləliklə hüquq normalarından əldə edilə biləcək faydanı ən üst səviyyəyə çıxarmaqdır⁶.

Benthamdan sonra, hüquq normalarının, bu qaydalardan yaranan nəticələri nəzərə alaraq araşdırılmalı olduğunu qeyd edən bir yanaşma, ilk olaraq 1960-cı illərdə ABŞ-da meydana çıxmışdır. Bu yanaşmanın meydana çıxması, Direktor, Çika Koasa və Riçard Posner adı ilə bağlıdır. Xüsusi ilə Koasa və Posner, hüququn iqtisadi analizi çərçivəsində çox yönlü və çox funksiyalı bir nəzəriyyənin əsasını qoymuşlar. Lakin dünya ədəbiyyatlarında bir qeyd diqqət çəkməkdədir ki, buda məhz hüquq və iqtisadiyyat ilə hüququn iqtisadi analizinin birbirindən fərqli olmasıdır. Hüquq və iqtisadiyyat hüquq normalarının birbaşa bazara təsir etdiyi sahələrin nəzərdən keçirildiyi bir elmdir.

Çikaqo iqtisadi məktəbinin öncülərindən olan Direktor və Koasa, hüquq qaydalarının və bu qaydaların tətbiq edilməsinin bazara nə şəkildə təsir edəcəyini ortaya qoyan təhlillərində bu yanaşmanı inkişaf etdirmişlər. Lakin Beker, bu alimlərdən daha fərqli bir yanaşmaya sahib idi. O, iqtisadiyyatın təkcə bəlli bir sahələrdə deyil, hər sahədə metodoloji olaraq istifadə edilə biləcəyi iddiasında idi. Bekerin bu yanaşmasını inkişaf etdirən Posner, iqtisadiyyat nəzəriyyəsinə, hüququn sadəcə bazari maraqlandıran sahələrində deyil, eyni zamanda hər sahədə tətbiq edilə biləcəyini qeyd etmişdir. Bu anlayışın təsiri yalnız mülkiyyət hüququnda deyil, hətta cinayət hüququnda da özünü göstərməkdədir. Posnerin yaratdığı bu yanaşma hüququn iqtisadi təhlilidir. Hüququn iqtisadi təhlilində hüquq qaydaları iki növ təhlilə əsaslanır: Təsviri təhlil və normativ təhlil. Təsviri təhlil, Benthamın inkişaf etdirdiyi hüquq fəlsəfəsi ilə oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Və bu təhlil vasitəsi ilə hüquq normalarının təsirləri qiymətləndirilir. Təsviri təhlildə, hüquq normalarının təsir ölçülərkən, fərdlərin hər vəziyyətdə “rəasional” davrandığı və öz faydalarını ən üst səviyyəyə qaldıracaq seçimlər etdiyi zənn edilir. Dolayısı ilə bu yanaşmaya görə,

⁶ ASLAN, Yılmaz, **Rekabet Hukuku Dersleri**, Ekin Kitabevi, 2010

fərdlər bir seçim etmədən öncə bu seçimin nəticələrini dəyərləndirmək bacarığın malikdir. Beləliklə, hüquq normaları qarşısında fərdlərin necə təsir göstərəcəyini və nece davranacağını müəyyən etmək mümkündür. Misal olaraq, bazarı birbaşa maraqlandıran hüquq və iqtisadiyyat sahələrində bu yanaşma “home economicus” anlayışında formalaşmışdır. “Home economicus”, bazar haqqında tam məlumat sahibi, gələcəyi düşünən və buna görə hərəkət edən, məhsullar qarşısında ağıllı və tərəfsiz fikirlər yaradan, sadəcə özünü inkişafa yönəlmiş, yəni rəşional hərəkət edəbilən fərddir. Rəşional fərdin əsas xüsusiyyəti, hər vəziyyətdə öz faydasını ən üst səviyyəyə yüksəldən seçimlər etməsidir. Orqanlardan ziyadə, fərdlərin davranışlarını əsas götürən təsviri təhlil üçün mikro səviyyədə araşdırmalar edən edəm mikro iqtisadiyyatın vasitələri daha uyğundur. Bu yanaşmaya görə burada bazara, fərdlərin və digər iştirakçıların davranışına və ümumilikdə iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsini dəstəkləmir. Misal olaraq, Çikaqo məktəbinin öncülərindən olan Direktor və Koasa, bazarın öz özünü tənzimləmə xüsusiyyətinin, siyasi müdaxilədən daha üstün olduğunu və siyasi müdaxilənin iqtisadi azadlığı məhdudlaşdırdığını, ictimai rifahi azaltdığını müdafiə edən bi yanaşma yaratmışdılar.

Yuxarıda qeyd etdiyimi kimi, hüququn iqtisadi analizində, təsviri analizdən başqa normativ analizdə vardır. Normativ analizə görə iqtisadiyyat, qanunların nəzərdə tutduğu cəzaların yol açacağı nəticələri ortaya qoya bilən və hətta öncədən təxmin edə bilən bir elmdir. Rəqabət hüququndan misal çəksək, maksimum qiymətin müəyyən edilməsini qadağan edən bir qaydanın bazarda qiymətlər baxımından nə cür nəticələr yaradacağına iqtisadi olaraq ortaya qoymaq mümkündür. Çikaqo məktəbindən misal çəksək, bu məktəbin məşhur nümayəndələrindən olan Kalebrisiyə görə, borclar hüququ sahəsindəki qaydaların, inzibati xərcləri, qəza xərclərini və bunun kimi hər növ xərci azaldacaq şəkildə hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Hansı hüquq normasının xərcləri azaldacağını görmək üçün isə, iqtisadi nəzəriyyəyə ehtiyac vardır. Normativ analizin cavab axtardığı əsas sual son olaraq hansı dəyər maksimizə edilməlidir sualıdır. Normativ analiz bu suala dəqiq bir şəkildə cavab verir: Hüquq qanunları və hüquq orqanları yaradılarkən, sosial rifah ən yüksək

səviyyəyə qaldırılmalıdır. Məhz buna görə hüququn iqtisadi analizi, mikroiqtisadiyyat səviyyəsində fərdlərin öz mənfəətlərinin, makroiqtisadiyyat səviyyəsində isə sosial rifahın artırılmasını qarşısına məqsəd qoymaqladır.

Rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələrin hüququn iqtisadi analizində bu qədər önəmli yer tutmasının səbəbi Posner olmuşdur. Posnerə görə hüquq qaydaları iqtisadi fəaliyyəti artırmalıdır⁷. Burada fəaliyyət dedikdə, cəmiyyətin və ya hər hansı bir fərdin bir əmtəə və xidmətlər üçün və ya hər hansı bir əməliyyat üçün nə qədər xərc çəkməyə razı olmasıdır.

Beləliklə, hüquq sistemində iqtisadi fəaliyyəti artırıcı qaydalara əsaslanmalıdır. Posnerdə rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələrə uyğun olaraq iqtisadi fəaliyyəti “Pareto fəaliyyəti” olaraq təyin edir. V.Pareto iqtisad elmində “Pareto optimumu” adlanan optimallıq prinsipi ilə də məşhurdur. Rifah haqqında müasir nəzəriyyələrdə bu prinsipdən geniş istifadə olunur. “Pareto optimumu”na görə cəmiyyətin rifahının maksimallaşmasının və ehtiyatların bölgüsünün optimallığının təmin olunduğu hal elə bir vəziyyətdir ki, ehtiyatların bu hala uyğun bölgüsündə istənilən dəyişiklik iqtisadi sistemin hər-hansı subyektinin rifah səviyyəsini azaltmış olsun. Paretonun optimal halında bir iqtisadi subyektin rifahının yaxşılaşması digər subyektlərdən ən azı birinin rifahının pisləşməsi hesabına baş verir. Pareto prinsipinin mahiyyətindən belə nəticə əldə etmək olar: ehtiyatların optimal bölgüsü elə bölgüdür ki, bu halda bir iqtisadi subyektin rifahının başqasına ziyan vurmada yaxşılaşması baş verir. Hər iqtisadi yanaşma kimi rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələrin əsas məqsədi siyasəti seçimləri müəyyən etmək və dəyərləndirmək üçün bir sıra standartlar və meyarlar meydana çıxarmaqdır. .Bu yanaşmaya görə, cəmiyyətdəki hər hansı bir hərəkət və ya qərarların o cəmiyyətdəki fəaliyyəti artırmağa yönəlməsi gərəkdir. Bununla bərabər, rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələr, bu məqsədi həyata keçirmək üçün uyğun olan bir sistemi, önəmli olan başqa bir yanaşma ilə sintez etməkdədir. Bu yanaşmaya görə isə, bazara müdaxilə edilmədikdə, bazar öz özünü tənzimləməkdədir. Adam Smitin “görünməz əl”inə (invisible hand) əsaslanan bu yanaşmada bazaar heç bir müdaxilə

⁷ POSNER, 2011

edilməməlidir və bazar müstəqil buraxılmalıdır. XVIII əsrdə Adam Smit cəmiyyətin inkişafını alıcıların və satıcıların maraqlarının rəqabətli mübadilə vasitəsilə ödənilməsi prosesində görür və bazarın tənzimləyici mexanizminin - “görünməz əl”in səmərəliliyini həm istehsalçılar, həm də alıcılar arasında rəqabətin mövcudluğu ilə əlaqələndirirdi. Bu baxımdan, gəlirlərin bərabərsizliyi problemi tələbin inhisarlaşmasının qarşısının alınması, alıcıların rəqabət aparmaq imkanlarının təmin edilməsi ilə də əlaqələndirilir və bazar iqtisadiyyatına əsaslanan iqtisadi sistemin dayanıqlılığının təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Dolayısı ilə rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələr azad bazar iqtisadiyyatının öz özünü tənzimləyə biləcək çıxışını irəli sürdüyü bu sistemin əsasına yerləşdirməkdədir. Əgər A.Smitin “görünməz əl” mexanizminin mahiyyətinə diqqət yetirsək onu Pareto optimumu ilə nə qədər oxşar olduğunu görə bilərik. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, A.Smit sərvətin, Pareto isə faydalılığın artımından bəhs edir. Beləliklə, Paretonun baxışlarını iki aşağıdakı müddələrdə ümumiləşdirə bilərik:

- İstənilən rəqabətli tarazlıq optimal hesab olunur (birbaşa teorem);
- Optimal hala rəqabətli tarazlıq vasitəsilə nail olmaq olar. Bu o deməkdir ki, bir neçə meyar üzrə seçilmiş optimal hala nail olmanın ən yaxşı üsulu bazar mexanizmidir (əks teorem).

Rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələr görə, bir iqtisadi subyektin bazardakı vəziyyətində meydana gələn eniş və yoxuşlar, birbirindən ayrı şəkildə təhlil edilməz. Buna görə istehlakçıların vəziyyəti qarşılıqlı şəkildə araşdırılmalı birinin vəziyyəti digərinə görə necə olduğu öyrənilməlidir.

“Pareto optimumu şərtləri” olaraq adlandırılan üç növ iqtisadi fəaliyyət var. Bunlar aşağıdakılardır:

- Mübadilə fəaliyyəti
- İstehsal fəaliyyəti
- Ümumi fəaliyyət

Pareto optimum, cəmiyyətin bütün mənbələrinin təsirli şəkildə istifadə olunması ilə təmin oluna bilər. Dolayısı ilə bu üç növ iqtisadi fəaliyyət baxımından,

hər hansı bir fərdin daha yaxşı vəziyyətə gətiriləməyəcəyi, yəni ümumi fəaliyyətin artırılacağı tarazlıq, “mükəmməl” bazar tarazlığı adlanır. Başqa sözlə əgər bir siyasət dəyişikliyi hər hansı bir fərdi daha yaxşı iqtisadi vəziyyətə gətirmirsə optimal tarazlıq təmin olunmuş sayılır. Rifah iqtisadiyyatı nəzəriyyələrində “mükəmməl” bazar iqtisadiyyatı, Pareto optimumunun təmin olunduğu iqtisadiyyatdır. Dolayısı ilə, Pareto optimumu formalaşmadığı vəziyyətdə bazar müvəffəqiyyətsizliyi məruz qalır. “Mükəmməl” bazar iqtisadiyyatının qaydalarının, bazarın öz özünü tənzimlənməsi nəticəsində formalaşmadığı və sərbəst bazarın müvəffəqiyyətsiz olduğu hallarda başqa bir tənzimləyicinin müdaxiləsi qanuni hala gəlir. Onsuz da rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələr, Pareto kriterlərinin bütün sosial nizamı təmin edə bilməyəcəyi qəbul edilməkdədir. Bazardakı subyektlərin az informasiyaya sahib olması və ya informasiya əldə etmək üçün etdiyi yanlış cəhdlər və qərarlar nəticəsində bazar müvəffəqiyyətsiz ola bilər. Bazarı müvəffəqiyyətsizliyin başqa səbəb isə, qiymətin bazar şəraitində deyil, bazar şərtlərindən müstəqil şəkildə müəyyən edən kartellərdir. Bazarda lazım olan tarazlıq səviyyəsinin yaranmadığı hallarda dövlət orqanlarının aktiv rol oynaması lazımdır. Rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələrdə, dövlətin ancaq “tənzimləyici” və ya “təmir edici” rol oynaya biləcəyini qəbul edir. Buna görə dövlətin “tənzimləyici” vergi tətbiq etməsi və ya bazardakı istənilməyən təsir yaradacaq bəzi hərəkətləri qadağa qoymaq mümkündür.

Rəqabət hüququ, iqtisadiyyatda və siyasətdə ən əsas hədəfi bazarda rəqabətin qorunması və davam etdirilməsidir. O halda, rəqabətin qorunması və davam etdirilməsinin niyə önəmli olması aydınlaşdırılmalıdır. Bu eyni zaman da rəqabətin, bazarda daha yaxşı iqtisadi vəziyyəti hansı yolla təmin edəcəyini, rəqabət siyasətinin bəzi bazar subyektlərinə nə üçün başqalarından daha müsbət təsir edəcəyinin aydınlaşmasını təmin edəcəkdir. Rəqabət hüququnda digər ən önəmli məsələ isə bazar tənzimlənməsini və dövlətin müdaxiləsini qanuniləşdirəcək hədəfləri müəyyən etməkdir. Dövlətin bazara müdaxiləsi isə siyasəti seçimlər ilə bağlıdır. Və eyni ilə bu hədəflərə çatmağı təmin edəcək yollar da iqtisadiyyatda rəqabəti təmin etmə sahəsində səlahiyyətli subyektlərin məsuliyyəti daxilindəki seçimlərdir. Çünki

rəqabət hüququ, bu cür iqtisadi siyasi seçimlərin çox önəmli olduğu hüquq sahəsidir. Rəqabət hüququn iqtisadi ölçüsü demək olar ki, ilk dəfə 1950- cil illərdə ABŞ- da meydana gəlmişdir⁸. Bazarda rəqabəti tənzimləyən ilk qanunvericilik, əvvəl də qeyd etdiyim kimi, 1980 – cı ildə qəbul edilən Şerman Qanunudur. Şerman Qanunun idarəedici və məhkəmələr tərəfindən necə tətbiq edilməlidir problemi uzun müddət mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu mübahisələr qanunun tətbiq olunduğu ilk illərdə Ali Məhkəmə (Supreme Court) də daxil olmaqla Amerikan məhkəməsinin, ticarəti məhdudlaşdıran hər fəaliyyəti rəqabətə əks fəaliyyət kimi qeydə alıb, radikal qərarlar almasına səbəb olmuşdur. Bu dövrün bitməsinə kömək edən ən önəmli inkişaf, Çikaqo Universitetinin önəmli hüquqşünas və iqtisadçıların liderliyini etdiyi hüququn iqtisadi analizi yanaşmasının meydana çıxmasıdır.

Xüsusilə 1960-cı illərdən etibarən, Çikaqo məktəbinin təsiri ilə rəqabət hüququnda həm idarəçiliyin həm də məhkəmələrin yanaşmasına təsir edən bir rəqabət siyasəti anlayışı inkişaf etmişdir. Bu siyasət siyasi hakimiyyətin bazara müdaxilə etməsinə, bu müdaxilənin cəmiyyətin rifahını azaltdığı səbəbiylə qarşı çıxır. Buna görə bazar özbaşına buraxıldığında yəni Adam Smitin "görünməz əli" bazarı tənzimlədiyində, əsir artacaq və bu təsirin ədalətli şəkildə paylanması da təbii olaraq təmin ediləcəkdir. Dolayısı ilə idarəçiliyin və hakimin ,sosial ədaləti təmin etmək üçün belə olsa bazara müdaxilə etməsi yersizdir.

Çikaqo məktəbi 1960-cı illərdən sonra bəzi dəyişikliklər keçirsə də, bu iki təməl ünsür bu məktəbin rəqabət anlayışında həmişə öndə gəlmişdir. Bu ünsürlərin rəqabət hüququna təsir etməsi yeni Çikaqo məktəbinin nümayəndəsi olan Bork vasitəsilə gerçəkləşmişdir. Daha sonra incəlikləri ilə açıqlanacağı kimi, Bork bazarın yaratdığı təsirin, rəqabət hüququnun əsas ölçü vahidi olmasının vacibliyini müdafiə etmişdir. Bork ilə birlikdə rəqabət hüququnda bir hədəf olaraq istehlakçı rifahi ədəbiyyatdakı yerini almaqla qalmamış xüsusilə 1970-ci illərdən etibarən idarəetmə və məhkəmə qərarlarında da öz təsiriinin göstərməyə başlamışdır. Çikaqo məktəbi və

⁸ Əvvəllər, xüsusilə İngiltərədə rəqabət hüququ ilə bağlı məhkəmə qərarları, Avstriyada qanunlar və bəzi Avropa ölkələrində cinayət hüququ çərçivəsində kartellər ilə mübarizəyə dair nümunələr görmək olar. Lakin ilk dəfə rəqabət hüququnu tənzimləyən ilk qanun, ABŞ-da 1890-cı ildə qəbul olan Şerman Qanunudur.

rifah iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin təklif etdiyi təsir müdafiələri istiqamətində irəliləyən bu anlayış, istehlakçı rifahını bazar təsiri, yəni cəm təsir üzərindən ölçmə meylinə olmuşdur. ABŞ rəqabət hüququnda istehlakçı rifahı 2000-ci illərdə təsirini davam etdirmiş və cəm rifahın artırılmasını hədəfləyən bir məqsəd olaraq bu sahədə önəmli yer tutmuşdur. İdarə və hakim qərarlarının hamısında eyni məqsədə ağırlıq verilməmiş ola biləcəyi doğru olsada, bəzi önəmli qərarlar incələndikdə hakimin də qəbul etdiyi bir şəkildə istehlakçı rifahının, cəm təsir standardı olduğu anlaşılır. İstehlakçı rifahi xüsusilə rəqabət hüququnda istifadə olunan iqtisadi kriteriyadır. İqtisadiyyat elminin hüquq sahəsində istifadəsi, 1960-cı illərdən etibarən ABŞ-da inkişaf etməyə başlamışdır. Bu anlayış ilk olaraq rəqabət hüququnda özünü göstərmişdir. Bununla bərabər, bu mövqe rəqabət hüququ və müəllif hüququ kimi iqtisadiyyatla təsir içərisində olan sahələr xaricində də təsirli olmuş, cəza hüququ və borclar hüququ kimi hüququn ən təməl sahələrində də öz təsirini göstərmişdir. Göründüyü kimi, hüququn iqtisadi analizi, terminoloji baxımdan olduqca geniş çərçivəyə sahibdir. Bu mövqe, ədəbiyyatda zəngin nəzəri mübahisələrə də yol açmışdır. Digər tərəfdən bu anlayış xüsusilə ABŞ rəqabət hüququ tətbiqində təsirli olmuş və bir çox hakim qərarında da özünü göstərmişdir.

II FƏSİL RESPUBLİKADA İNHİSARÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN VƏ ANTIİNHİSAR TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1 Azərbaycanda və xarici dövlətlərdə inhisarçılıq fəaliyyətinin müasir vəziyyəti

Ümumiyyətlə, iri istehsalı, yaxud istehsal və kapitalın təmərküzləşməsinin birmənalı şəkildə “sosial-iqtisadi bəla” hesab edilməsi metodoloji, həmçinin praktiki yönümdən yanlışlıqdır. Belə ki, idarəetmə və təşkilati xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hər cür iqtisadi sistemin inkişaf baxımından əsas hərəkətverici qüvvəsi iri istehsal subyektləridir. Bu aspektdən əvvəlki dövrlə müqayisədə dəyişən isə, əsasən və başlıca olaraq müəyyənləşdirilməsi və idarəetmə sferasında real məzmun daşıyan demokratik qaydaların tətbiqi ilə əlaqədar məzmun yerləşməsidir. Azərbaycan gerçəkliyi fonunda yuxarıda əks etdirdiyimiz proses özünün bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, məlum olduğu kimi, təsərrüfat subyektinin iriləşməsi prosesi çoxlu sayda amillərin birbaşa təsiri altındadır. Təmərküzləşmə prosesi (keçid iqtisadiyyatı şəraitində) hər şeydən əvvəl maliyyə kapitalının bərpasını tələb edir. Bu istiqamətdə global inkişaf təmayülü ondan ibarətdir ki, maliyyə kapitalının artımı əvvəlki, yəni sənaye inqilabı dövrünə uyğun şəkildə həyata keçirilmir. Yəni, maliyyə resurslarının təsərrüfat subyektləri çərçivəsində cəmlənməsi qeyd edilən spesifikliyin təsiri ucbatından onların effektiv istifadəsi üçün imkan yaratmır. Eyni zamanda, real bazar prosesinə müvafiq olaraq birləşmə və qovuşmaların yoxluğu, daha çox subyektiv xarakterli struktur dəyişikliklərinə yol verilməsi təmərküzləşmənin doğurduğu miqyas effektindən (maliyyə resurslarından effektiv istifadə yönümündə) səmərəli surətdə yararlanmanı bəri başdan mümkünsüz edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə kapitalının formalaşdırılmasında holdinqlər, investisiya, maliyyə-sənaye qrupları mühüm rol oynayırlar. Azərbaycan şəraitində isə sözügedən təşkilati formalar epizodik xarakter daşımaqla, hələ də sosial proses səviyyəsinə çıxmamışlar. Göründüyü kimi, keçid dövrü şəraitində istehsal və kapitalın təmərküzləşməsi daha çox subyektiv amillərin təsirinə məruz qalmaqla başlıca olaraq inhisar yaradan proses kimi çıxış edir. Eyni

zamanda, bu mənada istehsal və elmi-texniki potensialın diversifikasiyasının aparılmaması, texnoloji problemlərin getdikcə kəskinləşməsi nə miqyas effektindən, nə də sinergetik effektdən (daimi xərclərin azaldılması istiqamətində) yararlanmağa imkan vermir. Və istənilən halda subyektiv amillərin prioritet xarakteri tədavül sferasının ayrıca götürülmüş subyekt tərəfindən təmərküzləşməsinə, beləliklə də, istehsal tədavül qarşılıqlığında effektiv bağlılığın qırılmasına gətirib çıxarır. Xarici iqtisadi fəaliyyətə münasibətdə isə bu hal daha ağır nəticələrlə sonuclanır. Belə ki, iriləşmiş təsərrüfat subyekti çərçivəsində diversifikasiyanın aparılmaması innovasiya proseslərinə mənfi təsir göstərməklə texnoloji geriliyi daha da möhkəmləndirir və məntiqi nəticə olaraq “qapalı” dairə yaradır. Yəni, formaca “açıq”, məzmunca isə “qapalı” sistem formalaşdırır ki, bunun da hər cür effektivliyindən uzaq olduğunun heç bir sübuta ehtiyacı yoxdur.

Real bazar münasibətlərinin hələ formalaşma mərhələsində olması tədqiq etdiyimiz problemin daha da kəskinləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu hal həm milli səviyyədə, həm də xarici rəqabətə qarşı duruş gətirməkdə əlavə çətinliklər doğur.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd edilməlidir ki, firmalararası bazar münasibətlərinin tənzimləməsi, onun pərakəndəlik xassəsindən qənaət etmək zəruriliyi ilə paralel olaraq istehsal və kapitalın təmərküzləşməsi prosesində mühüm rol oynayırlar. Təsərrüfat subyektlərinin inteqrasiyası ən azı öz aralarında olan qarşılıqlı əlaqələrin məqsədyönlü istiqamətdə tənzimlənməsinə, təsadüfilik və xarici effektin təsir gücünün ifrat dərəcədə azaldılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müasir qloballaşma bir proses olmaq etibarı ilə inhisarlaşmanın məzmun və mahiyyətində getdikcə özəl xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına təkan vermişdir. Əvvəla, söhbət XX əsrin ikinci yarısından etibarən güclənən və artan sürətlə iqtisadi proseslərə daxil olan elmi-texniki nailiyyətlərdən, onların tətbiqi nəticəsində baş vermiş köklü keyfiyyət dəyişikliklərindən gedir. Elmi-texniki tərəqqinin inhisara təsiri üç istiqamətli səciyyə daşıyır:

1. İstehsalın məsrəftutumunu (material, enerji, kapital və s.) əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla ayrı-ayrı sahələrdə yüksək rentabelli müəssisələrin miqyasını aşağı salmışdır. İnhisar kateqoriyasına yalnız iri deyil, eləcə də kiçik və orta müəssisələrin düşməsi yuxarıda qeyd olunan prosesin məntiqi nəticəsidir;
2. ETT yeni məhsul problemini həll etməklə rəqabəti gücləndirir;
3. ETT inhisarçı mövqenin sabitliyinə təhlükə yaradır.

İkincisi, müasir inhisarlaşma beynəlmiləl xarakter daşıyır. Kapitalın transmilliləşməsi, ələlxüsüs sahələrarası integrasiya ənənəvi yanaşmalara tamamilə yeni çalarlar gətirir. Söhbət, hər şeydən əvvəl istehsal və kapitalın coğrafi təmərküzləşməsində subregional və qlobal səviyyələrin dominant mövqelərə keçməsindən gedir. Əsasən kapitalın transmilliləşməsi çərçivəsində baş verən bu proses inhisar görüntüsünü arxa plana keçirir ki, nəticədə də onunla səmərəli mübarizənin təşkili nəinki ayrıca götürülmüş bir ölkə səviyyəsində, eləcə də regional miqyasda faktiki olaraq mümkünsüzləşir. Başlıca olaraq maliyyə-investisiya, əmtəə və xidmət axınlarının intensivləşməsi ilə müşayiət olunan transmilliləşmə mahiyyətə, əcnəbi mənşəli inhisarizmin formalaşması və ümummilli mənafeələrə kəskin müdaxiləsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin ardıcıl liberallaşdırılması investisiya axınları sferasında hər cür maneələrin aradan qaldırılması və hətta, onun bütün mümkün vasitələrlə stimullaşdırılması qeyd edilən prosesi əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir. Ayrıca götürülmüş bir ölkənin real sektoruna asanlıqla həyata keçirilən müdaxilə tədavül sferasının da elə həmin istiqamətdə təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsini mümkünləşdirir. Və yekun olaraq milli bazarla real sektor arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq qırılır, ölkədaxili konyunkturanın formalaşması və dəyişməsi istiqamətləri xarici firmalardan asılı vəziyyətə düşür. Zənnimizcə, bu halı inhisar fenomeni prizmasından müasir dövrdə meydana çıxan ikinci təmayül hesab etmək məqsədə uyğun olardı. Yuxarıda qeyd edilənlər əksər keçid iqtisadiyyatlı ölkələr kimi Azərbaycan Respublikası üçün də real təhlükə mənbəyi olaraq qalmaqdadır. Məsələn, bu gün xidmət sferasında firmaların gəlirlilik səviyyəsi 86,4%, neft biznesində isə 18,4% təşkil edir. Gəlirlilik baxımından

ən aşağı səviyyədə ağır sənaye sahələridir. Asiya ölkələrində baş verən maliyyə böhranının Yaponiyaya güclü təsirinə baxmayaraq, bu ölkədə əsas inhisarçı strukturlar əvvəlki sənaye nəhəngləri (Sony, Honda Motor, Hitachi və s.) olaraq qalmaqdadır və kapitalın qeyri-maddi istehsal sferasına axını prosesi miqyaslı xarakter daşımır. İnhisarlaşma prosesində başlıca təmayüllərdən biri də postindustrial təsərrüfat sisteminin fərqli mahiyyətindən doğan məsələlərlə səciyyələnir. Belə ki, elmi-texniki biliklərin, informasiyanın mərkəzi mövqelərə keçməsi və müasir situasiyada iqtisadi inkişafın əsas hərəkət-verici qüvvəsinə çevrilməsi bu sferada da sürətli təmərküzləşmə və mərkəzləşmə meyillərini gücləndirmişdir. R.Alsop yazır ki, son 5 ildə amerikan korporasiyalarının patent və istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilməsində əldə etdikləri gəlir bütün dünya üzrə kompaniyalar, dövlət təşkilatları və ayrı-ayrı şəxslərin gəlirlərinin cəmindən çoxdur. 1995-1998-ci illər ərzində ABŞ firmalarının bazar kapitallaşmasının artımı bu ölkənin vətəndaşlarına məxsus aktivlərin məcmu dəyərindən 10 trl. dol. artıq olmuşdur. Qlobal səviyyədə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, həqiqətən də maddi istehsal sferasının məhsullarına olan tələbin azalması o dərəcədə böyükdür ki, artıq bu sahə bir neçə onilliklər bundan əvvəl olduğu səviyyədə rentabelliyn artım potensialına malik deyildirlər. Üçüncüsü, inhisarlaşma getdikcə daha çox “gizli” səciyyə daşımağa başlamışdır. Dördüncüsü, inhisarçı təmayüllər təkcə sənayeni deyil, eləcə də iqtisadiyyatın digər sferalarını – kənd təsərrüfatını, xidməti o cümlədən, sosial xidmət sferasını, pərakəndə ticarət və ictimai iaşəni və s. əhatə edir. Beşincisi, inhisarlar arasında əvvəllər müşahidə edilməyən birgə sahibkarlıq formalarının (birgə müəssisələr, patent, elmi-texniki informasiyalarla mübadilə və s.) tətbiq edilməsi. Altıncısı, kapitalın mərkəzləşməsi, mülkiyyətin yenidən bölgüsü prosesləri güclənir. Səciyyəvidir ki, belə proseslər əsasən sahələrarası səviyyədə həyata keçir.

Məmurların inhisarçılıqla məşğul olması büdcəyə ödənilməli olan pulların ünvandan yayınmasına və qanunsuz dövr etməsinə gətirib çıxarır. Dövriyyədə olan pul kütləsinin (həm də uçotdan kənar) artımı inflyasiyaya əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, dövriyyədə pul kütləsinin çoxalması adekvat olaraq onun dəyərini aşağı salır.

Qiymət artımının, sahibkarların və istehlakçıların hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün görülməli tədbirlərdən biri inhisarçılığın qarşısının alınmasıdır.

İnhisarçılıq probleminin kəskin hal alması artıq danılmaz bir faktdır. Bu, zaman-zaman hökumətin ən yüksək dairələrində də qeyd olunur və inhisarçılığa qarşı mübarizə aparmağın vacibliyindən danışılır.

Azərbaycan Respublikasının bazar münasibətlərinə keçid şəraitində yuxarıda qeyd olunan problemlərin qismən aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur:

1. Azərbaycan Respublikası siyasi-iqtisadi müstəqillik əldə etdikdən sonra, keçmiş SSRİ-nin digər müttəfiq respublikaları ilə iqtisadi əlaqələri zəifləmişdir. Məlumdur ki, keçmiş müttəfiq respublikaların hamısının iqtisadiyyatı dərin inteqrasiyada idi. İqtisadi əlaqələrin zəifləməsi nəticəsində həmin respublikalar və həmçinin respublikamızın da iqtisadiyyatı böhranlı hala düşmüşdür. Xammal, material, texnika və s. çatışmazlığı istehsal sahələrinin ardıcıl olaraq fəaliyyətini dayandırmışdır ki, bu da işsizliyin artmasına səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də siyasi münasibətlərdən asılı olmayaraq MDB məkanında fəaliyyətdə olan dövlətlərlə, xüsusilə, Mərkəzi Rusiya ilə hər cür iqtisadi əlaqəni nəinki, bərpa etmək, hətta onu getdikcə daha da dərinləşdirmək lazımdır. Bu həmçinin hər iki tərəf üçün müqabil bazarın formalaşması və inkişafını sürətləndirə bilər.
2. Məlumdur ki, hazırda respublikada əmtəə inhisarçılığı mövcuddur. Daha dəqiq desək ərzaq məhsullarının bəzilərinin topdan satışı inhisarı bir qrupun, tikinti materialları digər sənaye məhsulları bir qrupun əlindədir. Deməli, dövlət inhisara qarşı tədbirlər hazırlamalıdır. Hərçənd respublikada antiinhisar qanunu fəaliyyət göstərir, lakin onun təsir dairəsi kifayət deyildir.
3. Dövlət demonopolizasiyası həyata keçirmək funksiyasını ifadə etməlidir. Yəni bir məhsul istehsalının bir əldə toplanmasını məhdudlaşdırmalıdır.
4. Dövlət ümumiyyətlə inhisarı dağıtmağa, onun təbii formasını saxlamağa çalışmalıdır. Təbii formada inhisar qalmalıdır. Bunu yox etmək mümkün deyildir.

5. Təbii inhisarın sərhədlərinin müəyyən edilməsi və onun tənzimlənməsi aparılmalıdır.
6. Demonopolizasiya və idarəetmə islahatlarının sinxronluğu saxlanılmalıdır.
7. İnhisara inzibati-iqtisadi sanksiyalar-maliyyə, kredit nəzarəti gücləndirilməlidir.
8. Ümumiyyətlə götürdükdə inhisarı dövlət heç vaxt yox edə bilmir. İnhisar bazar iqtisadiyyatı şəraitində daim mümkündür, vardır, lakin dövlət ona daima nəzarət etməli və onu tənzimləməlidir.

Rəqabət münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi əsasən antiinhisar siyasətin əsaslanır. Antiinhisar siyasəti özündə antiinhisar qanunvericiliyini və onun həyata keçirilməsi üzərində nəzarətin təşkilini ehtiva edir. Antiinhisar qanunvericiliyi rəqabətin dəstəklənməsi və mühafizəsinə yönəldilmiş təsərrüfat və kommersiya hüquq normaları sistemində kompleks yaranışdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə antiinhisar qanunvericiliyinin əsas prinsipi-inhisarçı əlaməti-bazar payı ilə müəyyənləşdirmək deyil (baxmayaraq ki, bu mütləq nəzərə alınır), bazar subyektinin inhisarçı məqsədlərinin olması və onu həyata keçirməyə imkan verən bazar gücünün mövcudluğudur.

Antiinhisar siyasətinin formalaşdırılması və tətbiqi qaydaları üzrə müasir dünya təcrübəsinin öyrənilməsi probleminə üç istiqamətdə yanaşılacaqdır:

1. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin antiinhisar siyasəti;
2. Avropa İttifaqı integrasiya blokunun antiinhisar siyasəti;
3. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bu sferada həyata keçirilən siyasətin və müvafiq qanunvericiliyin tədqiqi.

Müasir şəraitdə əksər inkişaf etmiş ölkələr ticarət hüququ çərçivəsində inhisarçı fəaliyyətin gətirdiyi iqtisadi və sosial nəticələrin təsir gücünü azaltmaq məqsədi ilə kapitalın təmərküzləşməsi və rəqabət prosesinin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirirlər. Və, bu istiqamətdə əsas aparıcı sahə antiinhisar qanunvericiliyinin işlənilib hazırlanmasıdır. Bir sıra müəlliflər müasir sosial-iqtisadi situasiyanın daxili təbiətindən çıxış edərək göstərirlər ki, hal-hazırda antiinhisar qanunvericiliyinin başlıca xüsusiyyəti “Bazar mexanizmi kimi oliqopolianın mühafizəsindən ibarətdir”.

Oliqopolik situasiya həm ayrıca götürülmüş bir sahədə, həm də lokal bazarda formalaşır. Ümumiyyətlə, oliqopolik bazarın başlıca cəhəti bir-birinə zidd olan iki halın: rəqabət və inhisarın qarşılıqlı təsirindən formalaşan situasiyanın meydana çıxması ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, antiinhisar qanunvericiliyinin genezisi XIX əsrin ortalarından başlanır. Əslində bunu tənzimlənən rəqabətin inkişaf tarixi də adlandırmaq olar. O dövrdə məhz bu qanunvericilik əsasında haqsız rəqabətlə mübarizə həyata keçirilirdi.

Bir sıra tədqiqatçılar tarixi-xronoloji baxımdan antiinhisar qanunlarının iki tipini fərqləndirirlər:

1. İnhisarın qadağan edilməsi prinsipi əsasında qəbul edilən qanunlar
2. İnhisarçı birliklərə nəzarət və sui-istifadə hallarının məhdudlaşdırılması prinsipi əsasında qəbul edilən qanunlar

Bu aspektdə bölgü ABŞ və Avropanın antiinhisar qanunvericiliklərindəki fərqli nüanslara söykənir. Məlumdur ki, ABŞ - da antitrust qanunvericiliyi, Avropa sistemində isə bazarda hegemon mövqe tutan inhisarçı birliklərin sui-istifadə hallarının məhdudlaşdırılmasına yönəldilən və onların məcmu fəaliyyəti üzərində nəzarət prinsipinə söykənən antiinhisar qanunvericiliyi qüvvədədir.

Antiinhisar qanunvericiliyinin Avropa sistemində inhisarın yaradılması haqqında razılaşmaların müəyyən növlərinin qeydiyyatı nəzərdə tutulur. O, eyni zamanda, rəqabətin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmasını da özündə ehtiva edir.

Aİ-də rəqabətin qorunmasının səbəbi “ittifaq təsisatlarının həyata keçirdiyi, bazarın integrasiya olunması ilə bağlı siyası məqsədə çatmaqdır”. Ümumi bazarın məqsədi ticarətdə geniş ixtisaslaşma, yüksək səviyyəli innovasiya, şirkətlərin mənfəəti hesabına işçilərin gəlirlərinin artımı və məşğulluq vasitəsi ilə üzv dövlətlərin əhalisinin yaşayış standartlarını yüksək səviyyəyə qaldırmaqdır. Üzv dövlətlər arasında əmtəələrin satış qiymətindəki fərqlərin azaldılması və ya aradan qaldırılması da, Aİ- nin prioritetləri arasındadır ki, bu da İttifaq üzvləri arasında

ticarət barierlərinin ləğv edilməsi və qanunların uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Bu həmçinin, rəqabəti məhdudlaşdıran halların aradan qaldırılmasını şərtləndirir.

Avropada ilkin antiinhisar hüquq normalarının əsası, ABŞ- da antiinhisar (antitrust) haqda Şerman aktı qəbul edildikdən xeyli sonra, 1909-cu ildə Almaniyada və 1923-cü ildə Avstriyada qəbul olunmuş müvafiq aktlarla qoyulmuşdur. Lakin, Avropada müasir rəqabət hüquq II dünya müharibəsindən sonra geniş inkişaf mərhələsinə daxil olmuş və Avropa İqtisadi Birliyinin təməl elementlərindən birinə çevrilmişdir.

Avropa İqtisadi Birliyinin yaranması haqda müqavilənin 3-cü və 4-cü maddələrində “ümumi bazarda rəqabət təhrif olunması və məhdudlaşdırılmasının qarşısının alınması sisteminin yaradılması, Avropa İttifaqının iqtisadi və siyasi hədəflərinin əsas nailiyyəti kimi göstərilir”. Anoloji normalar Avropa Kömür Və Polad Birliyi haqda müqavilədə və Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyinin yaradılması haqda müqavilədə əks olunmuşdur. Avropa rəqabət qanunvericiliyinin qarşıya qoyduğu əsas məsələ - ümumi bazarın pozuntulardan qorunması və azad rəqabətin inkişafının təmin olunmasıdır. Avropa İttifaqının rəqabətə dair əsas baza hüquq normaları 1957- ci il Avropa Birliyi Təşkili haqda Roma sazişinin VI bölməsinin 81-89-cu maddələrində öz əksini tapmışdır. Aİ rəqabət hüququ, İttifaq Sazişinə əsasən rəqabət əleyhinə kartel müqavilələri 81 – ci maddə və ümumi bazarda hökmran mövqedən sui-istifadənin 82-ci maddə qadağan edir. 83, 84, və 85 – ci maddələr 81 və 82- ci maddələrdə göstərilən müddəaların tətbiqi, təşkilati-hüquqi məsələləri və Komissiyanın bu istiqamətdə fəaliyyətindən bəhs edir.

Antiinhisar qanunvericiliyinin Avropa sistemi Qərbi Avropa ölkələri ilə bəhəm, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada, Cənubi Afrika Respublikasında, Amerika sistemi isə Argentinada və bir sıra digər ölkələrdə tətbiq olunur.

Maraqlıdır ki, AFR-nın antiinhisar qanunvericiliyi hər iki sistem arasında orta mövqe tutur. Bu hal ona görə ortalığa çıxır ki, həmin ölkənin antiinhisar qanunvericiliyi inhisara qoyulan qadağa üzrə ümumi qəbul edilmiş norma ilə yanaşı, bu prinsipdən çoxlu sayda istisnalar nəzərdə tutur.

Araşdırmalar göstərir ki, ABŞ-ın antitrust qanunvericiliyinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu qanunvericilik elə başlanğıc andan inhisarı qeyri-qanuni hesab etməklə qadağan üsuluna söykənir. Amma, Qərbi Avropa qanunvericiliyi inhisarçı praktikanın neqativ nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədilə tənzimləmə prinsipi üzərində qurulmuşdur. Lakin, sonrakı inkişaf prosesləri ABŞ qanunvericiliyinin ifrat sərt formada tətbiqinin qeyri-səmərəli olduğunu üzə çıxardı. Və, bu istiqamətdə bir sıra “yumşaldıcı” vasitələrin tətbiqinə başlandı.

Antitrust qanunvericiliyi müasir şəraitin spesifikasiyasını nəzərə almaqla inhisar yaxud rəqabət mühitinin qiymətləndirilməsində bir qayda olaraq iqtisadi effektivlik prinsipindən çıxış edir. Yəni, söhbət artıq rəqabətin məhdudlaşdırılmasının birmənalı “şər” kimi qəbulunun aksiomatikliyindən getmir. Əgər, bu məhdudlaşma nəticəsində inkişaf edən inhisarlaşma prosesi daha yüksək effektivlik gətirirsə, onda antitrust qanunvericiliyi susur.

İngiltərədə müasir antiinhisar qanunvericiliyi XX əsrin 70-ci illərindən sonra formalaşmağa başlamışdır. Bu proses ilkin olaraq ticarət praktikasının məhdudlaşdırılması və qanuni ticarət haqqında normativ aktların qəbulundan start götürür. Və, beləliklə, İngiltərənin antiinhisar qanunvericiliyinin inkişaf xüsusiyyətləri inhisarlara dövlət nəzarətinin iki sisteminin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Qanuni ticarət və rəqabət haqqında qanunlara əsaslanaraq formalaşdırılmış birinci sistemdə dövlət ticarəti üzrə İdarə, inhisarlar üzrə Komissiya, sənaye və ticarət üzrə Dövlət Katibi strukturları həlledici rol oynayırlar. Məhdudlaşdırıcı ticarət praktikası üzrə qanunvericiliyə əsaslanan ikinci nəzarət sistemində əsas rolu isə məhkəmə oynayır.

Fransanın antiinhisar qanunvericiliyində əsaslı dönüşün başlanğıcı 19 iyul 1977-ci il Qanunu ilə reallığa çevrildi. Bu qanunla bazardakı hegemon mövqedən sui-istifadə hallarına və qadağan edilmiş kartellərə qarşı cəza tədbirləri daha da sərtləşdirildi. 1986-cı ildə isə əvvəlkindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən yeni antiinhisar qanunvericiliyi qəbul edildi. Bu qanunvericiliyin nəzəri əsasını “dirijizm” konsepsiyası təşkil edirdi və əsas məsələlərdən biri qiymətlərin dövlət tərəfindən

tənzimlənməsi idi. Belə ki, dövlət iqtisadi müdaxilədən imtina etdi. Və, aydındır ki, bununla da qiymətlərin tənzimlənməsi və qiymətqoyma, inflyasiya ilə mübarizə bütünlüklə bazar mexanizminin öhdəsinə buraxılmış oldu. Fransada inhisarçı fəaliyyət üzərində nəzarəti rəqabət məsələləri üzrə Şura, İqtisadiyyat Naziri və Məhkəmələr həyata keçirirlər. Rəqabət məsələləri üzrə Şura müstəqil inzibati orqan hesab olunur və onun qərarlarına İqtisadiyyat Nazirliyinin veto qoymaq hüququ yoxdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, AFR-nın antiinhisar qanunvericiliyi hər iki sistem (Amerika və Avropa) arasında orta mövqe tutur. Bu ölkədə antiinhisar qanunvericiliyinə stimullaşdırıcı təsiri II Dünya Müharibəsindən sonra qərarlaşmış azad bazar iqtisadiyyatı həyata keçirmişdir. AFR-nın Kartel Qanunu iki prinsipə əsaslanır: qadağa və inhisarçı fəaliyyətin tənzimlənməsi və nəzarət prinsipləri.

Maraqlı cəhətləri ilə seçilən antiinhisar qanunvericiliyi İsraildə tətbiq edilməkdədir. Digər ölkələrdən fərqli olaraq, “Sahibkarlıq azadlığı haqqında” Qanun İsraildə əsas qanun kimi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, İsraildə biznes sferasında fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasına yönəldilən, başqa sözlə sırf antiinhisar mahiyyəti daşıyan qanun 1988-ci ildə qəbul edilmiş “Sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması” haqqında qanundur. Qanun konseptual baxımdan 3 istiqaməti özündə ehtiva edir: Kartel sazişləri, inhisar və şirkətlərin birləşməsi.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericilik təcrübəsi göstərir ki, haqsız rəqabət və inhisarçı fəaliyyətin qarşısının alınmasının hüquqi tənzimlənməsi müxtəlif mənbələrə istinadən formalaşır: qəbul edilmiş antiinhisar qanunları və haqsız rəqabətin aradan qaldırılması haqqında qanunlar (Avstriya, İspaniya, Kanada, AFR, İsveçrə); antiinhisar qanunları və haqsız rəqabətin qarşısının alınması sferasında mülki hüququn ümumi normaları (İtaliya, Fransa); antiinhisar yaxud antitrest qanunları və haqsız rəqabətin qarşısının alınması sferasında məhkəmə nəzarəti (ABŞ, İngiltərə).

İnkişaf etmiş ölkələrin antiinhisar qanunvericiliyinin tədqiqi antirəqabət mahiyyəti daşıyan aşağıdakıların müəyyən edilməsinə imkan verir:

1. Rəqabətin üfüqi məhdudlaşdırılması
2. Rəqabətin şaquli məhdudlaşdırılması
3. Bazarda hegemon mövqedən sui-istifadə və s.

Ümumiyyətlə, Qərb ölkələrində antiinhisar qanunvericiliyi və antiinhisar siyasəti geniş şəkildə inkişaf etmiş və artıq uzun onilliklər ərzində inhisar və onun neqativ nəticələri üzərində nəzarət mexanizmi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Sözsüz ki, antiinhisar qanunvericiliyi və antiinhisar siyasəti (inkişaf etmiş ölkələrdə) heç də qüsursuz deyildir. Yəni, bu baxımdan inhisarın ümumi şəkildə qadağan olunması bu qadağandan istisnalarla xeyli “yumşaltdırılır”. Və, bu istisnalar həm ayrıca götürülmüş kompaniyaya, həm də bütövlükdə bir sahəyə aid edilir. Bununla yanaşı, prinsipcə ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin antiinhisar siyasəti ciddi şəkildə düşünülmüş, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış formada həyata keçirilir.

Antiinhisar siyasətinin dünya təcrübəsində araşdırdığımız problemlə bağlı xüsusi elmi maraq doğuran nəticə iqtisadi regionalizmin real-məzmunlu tətbiqi çərçivəsində mövcud olan yanaşma və üsullarla, onlardan istifadə spesifikliyi ilə əlaqədardır. Bu mənada dünyanın ən dinamik inkişafda olan integrasiya blokunun- Avropa İttifaqının təcrübəsi əsas götürülür. Araşdırmalarımız göstərir ki, antiinhisar siyasəti 1990-cı illərdən başlayaraq sözügedən qruplaşmada geniş yayılmağa başlamışdır. Yəni, əlverişli sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması zəruriliyi yalnız integrasiya prosesinin yekun mərhələlərində aktuallaşmış və bu istiqamətdə əməli tədbirlər sistemi həyata keçirilməyə başlanmışdır. Hal-hazırda, Avropa İttifaqının antiinhisar siyasətinin əsas çıxış nöqtəsi təsərrüfat subyektinin hegemon mövqeyindən doğan nəticələrə söykənir. Avropa İttifaqının qanunvericiliyində birləşmə prosesləri üzərində antiinhisar nəzarətini iki orqan həyata keçirir: Komissiya və Avropa məhkəməsi.

Rusiyada antiinhisar siyasətini həyata keçirmək, bazar strukturlarını dəstəkləmək, əmtəə bazarlarında inhisarçı təmayülləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə ilkin olaraq Antiinhisar siyasəti üzrə Dövlət Komitəsi və ərazi orqanları yaradılmışdır. Lakin, bu struktur öz fəaliyyətində gözlənilən effekti əldə edə bilmədi

və 1999-cu ildə həmin orqanın bazasında Sahibkarlığa kömək və antiinhisar siyasəti üzrə Nazirlik təsis edildi. Rusiya Federasiyasının antiinhisar qanunvericiliyinə görə müəssisə o halda inhisarçı hesab olunur ki, əvəzedicisi olmayan, yaxud komplementar (tamamlayıcı) əmtəə bazasında hegemon mövqe tutsun. Əgər hər hansı bir əmtəə bazarında mal təklifinin formalaşmasında müəssisənin xüsusi çəkisi 65%-dən az deyilsə, onda həmin müəssisə hegemon hesab edilir.

Ukraynanın antiinhisar siyasəti “İnhisarizmin məhdudlaşdırılması və sahibkarlıq fəaliyyətində haqsız rəqabətin yolverilməzliyi” haqqında qanunla tənzimlənir. Bu qanun inhisarçı fəaliyyətin məhdudlaşdırılması, haqsız rəqabətin yolverilməzliyi və antiinhisar qanunvericiliyinin normalarına riayət etmə üzərində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını özündə bürüzə edir. Antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsi, inhisarçı mövqedən sui-istifadə ilə bağlı sahibkarların mənafeələrinin mühafizəsi və haqsız rəqabət üzərində dövlət nəzarəti Antiinhisar Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir. O, öz fəaliyyətində yalnız Ali Sovet qarşısında hesabat verir və onun təbəçiliyindədir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, daha çox səciyyəvi xarakter daşıyan iki keçid iqtisadiyyatlı ölkənin antiinhisar qanunvericiliyi və antiinhisar siyasətinin əsas müddəaları kiçik istisnalarla, əksər MDB ölkələrinə xasdır.

Antiinhisar siyasətinin dünya təcrübəsi göstərir ki, bu problemə yanaşmada nəinki nəzəri-metodoloji prinsiplər, eləcə də ayrı-ayrı ölkə və regional iqtisadi qruplaşmaların səciyyəvi xüsusiyyətləri baxımından vahid platforma yoxdur. Fərqli mövqelərin mövcudluğuna baxmayaraq, ümumnəzəri yanaşma çərçivəsində antiinhisar siyasətinin predmeti kimi firmanın bazar davranışı və bazar strukturu götürülür. İnhisarçı fəaliyyətin tənzimi antiinhisar nəzarəti ilə bütövlükdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi arasında dialektik bağlılığa söykənməlidir. Bu baxımdan maraqlıdır ki, inhisar fəaliyyətinin tənzimi problemlərinin təkcə antiinhisar siyasəti ilə deyil, eləcə də iqtisadi subyektlərin rəqabət qabiliyyətlərinin yüksəldilməsi istiqamətində dövlət tənzimləməsinin pozitiv rolunu da nəzərə almaqla həllinə yanaşmada sistemliliyi təmin etmək olar. Başqa sözlə, inhisarçı təmayüllərin

aradan qaldırılması və normal rəqabət mühitinin formalaşdırılması öz-özlüyündə əsas məqsədə nail olmağa, yəni dayanıqlı inkişafın təminatına dəlalət etmir. Bu proses qeyd edilən yönümdə hələ yolun yarısını qət etmək demək deyildir.

İnhisarçı fəaliyyətin tənzimi prosesində antiinhisar siyasətinin əsas hədəflərindən biri bazar subyektlərinin davranış tərzilə, ələlxüs bazaraya daxil olmada yaradılan maneələrlə bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yeni təsərrüfat subyektlərinin bazaraya daxil olmasında iki qrup amillər qrupu həlledici rol oynayır:

1. bazaraya yaxud istehsal sahəsinə girişdə yaradılan maneələr;
2. fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinin yeni rəqibə münasibəti

Bazaraya (istehsal sahəsinə) girişdə müəyyən dərəcədə maneə yaradan səbəblərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) Qanunvericilik mahiyyəti daşıyan qaydalar və məhdudiyyətlər sistemi;
- 2) Məsrəflərlə bağlı olan səbəblər;
- 3) İstehsalın miqyasından əldə edilən effekt;
- 4) Məhsulun həyat tsiklindən alınan effekt;
- 5) İstehlakçıların müəyyən ticarət markasına bağlılığı;
- 6) Kapitala olan tələbat.

2.2 Azərbaycanca təbii inhisar sahələrinin müasir vəziyyətinin müqayisəli təhlili.

Dövlət inhisarları, və ya təbi inhisarlar-yalnız xüsusi lisenziyaya malik dövlət müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyi, rəqabət mühitinin məqsədəuyğun olmadığı spesifik sahələrdir. Bu sahələrdə yalnız iqtisadi effektivsizliyə görə yox, həm də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında oynadıqları müstəsna rola, milli təhlükəsizliyin təmininə, müvafiq sahənin mal və xidmətlərinin əhali üçün xüsusi əhəmiyyətinə görə rəqabət yaradılmalıdır. Dövlətin inhisarında olan sahələrə pul emissiyası fəaliyyəti, xarici iqtisadi fəaliyyətin bəzi növləri (ayrı-ayrı məhsulların idxalı və ya ixracı), bəzi məhsul növlərinin istehsalı və satışı, kütləvi xidmətlərin bəzi növləri və s.-aiddir.

Dövlət inhisarı rejimi müstəsna xarakterlidir və xüsusi qanunla tənzimlənir. Bu müstəsnaqlıq ancaq təsərrüfat subyektlərinə deyil, dövlət və yerli özünü idarəetmə orqanlarına da şamil edilir. Bu tipli təsisatların yaranması və fəaliyyəti həm dövlət maraqları ilə, həm də vətəndaşların maraqlarının təmin olunması ilə izah olunur. Amma bu heç də həmişə belə deyil, bu sahələrin yaranmasında və idarə olunmasında bəzi başqa faktorlar, önə çıxır. İnzibati amirlik iqtisadiyyatından Azərbaycana elə təsərrüfat sahələri qalıb ki, onlar inhisarçı idarəçilik və maddi nemətlərin normallaşdırılmış bölgüsü tələbləri əsasında yaradılmışdır. Digər tərəfdən, iqtisadiyyatın nəzarət mexanizmi kimi rəqabətin saxlanması dövlətin əsas funksiyalarından biridir. Əsas məsələdə bu problemin həllidir. Anlayışa görə, sahibkarlıq inhisarı o zaman mövcud olur ki, bir firma və ya az sayda firmalar əhəmiyyətli bir sahədə əsas istehsal payını öz nəzarətində saxlasın. Sahibkarlıq inhisarının həm müsbət, həm də mənfi tərəfləridə mövcuddur. Mənfi tərəflərinə bunlar aiddir: birinci, inhisarlar məhsul buraxılışının məhdudlaşdırılmasını mümkün və sərfəli hesab edərək həmin sahədə rəqabətin olmadığına görə daha yüksək qiymətlər təyin edirlər. Nəticədə cəmiyyətin iqtisadi rifahı təmiz rəqabətin mövcud olduğu şəraitə nisbətən aşağı olur, ikinci, bəzi Amerika iqtisadçılarının tədqiqatları göstərir ki, bir çox emal sahələrində istehsalın miqyası ilə bağlı qənaətə nail olmaq üçün heç də az sayda müəssisələrin orada fəaliyyət göstərməsi tələb olunmur. Adətən bazar həcmnin 2% və ya 3%-ni əhatə etmək kifayətdir. Üçüncü, inhisarı qeyri-bərabər gəlirlərə rəvac verdiyinə görə tənqid edirlər. Qiymətlərin qaldırılması və bununla da mənfəətin artırılması hesabına inhisar gəlirləri özündə, daha doğrusu, korporasiyanın rəhbər işçilərinin əlində cəmləşdirir. Dördüncü, hesab edilir ki, iri korporasiyalar hökumətə qeyri-leqal təsir göstərilir. Bu da özünü həmin nəhənglərin saxlanması və güclənməsi sahəsindəki qanunvericilikdə və dövlət siyasətində büruzə verir. Sahibkarlıq inhisarının saxlanılmasının müsbət isə aiddir: Birinci, onlar daha keyfiyyətli məhsul istehsal edirlər. Əks halda onlar yeganə inhisarçıya çevrilməzdilər. İkinci, adətən iqtisadçılar belə bazarda mövcud olan sahələrarası rəqabəti, xarici rəqabəti və potensial rəqabəti kifayət qədər qiymətləndirmirlər. Üçüncü, hesab olunur

ki, yalnız iri istehsalçılar qabaqcıl texnologiyadan istifadə edərək məhsul vahidinə sərf olunan məsrəfləri azalda və istehlakçılara nisbətən aşağı qiymətə sata bilirlər. Bütün bunlar iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, miqyas effekti adlanan vəziyyətlə bağlıdır. Bu sahələrdə qənaətcilik istehsal miqyasının artımı ilə şərtlənir. Eyni zamanda rəqabət isə çətin və ya mümkün hesab olunur. Belə sahələr təbii inhisarlar adlanır. Miqyas effektinin böyüklüyü nəticəsində əgər bir firma rəqabət aparan bir neçə firmaya nisbətən məhsul vahidinə sərf olunan daha aşağı məsrəflərlə bütün bazarı təmin edirsə, belə şəraitdə təbii inhisar mövcud olur. Bu cür şərait ictimai istifadə müəssisələri olan elektrik, su və qaz təminatı müəssisələri, telefon xidməti və s. üçün xarakterikdir. Əgər bazar çoxlu istehsalçılar arasında bölünmüş olsaydı miqyas effekti əldə olunmazdı. Bu halda məhsul vahidinə sərf olunan məsrəflər yüksək olar və həmin məsrəflərin çıxarılması üçün yüksək də qiymətlər tələb olunardı. Bir qayda olaraq bu sahələrə dövlət tərəfindən geniş imtiyazlar verilir. Lakin hökumət müəyyən coğrafi ərazini avtobus xidməti, elektrik və ya su ilə təmin etmək kimi istisna hüququ əvəzində bu inhisarların fəaliyyətini tənzimləmək hüququnu özündə saxlayır. Təbii inhisarların ictimai məqbul davranışı təmin etmə vasitəsi kimi iki variant mümkündür: dövlət mülkiyyəti və dövlət tənzimləməsi. Dövlət mülkiyyəti nümunəsi kimi RAO EEC və "Qazprom" təbii inhisarlarına qarşı Rusiya hökumətinin siyasətini göstərmək olar. Təbii inhisarların islahatı haqqında Rusiya prezidentinin fərmanına uyğun olaraq dövlətin və inhisarların nümayəndələrindən ibarət kollegiyalar yaradılır. Kollegiyalar vahid siyasət yeritməlidir. Dövlət nümayəndələri bu kompaniyaların səhmlərinin kurs dəyərinin artımına yardım etməli, büdcəyə bütün ödənişlərin vaxtında ödənilməsinə nəzarət etməlidir, və ən vacibi odur ki, onlar antiinhisar qanunvericiliyinə dəqiq əməl edilməsini izləməlidir. Paralel olaraq, tərkibinə mal istehlakçılarının hüquqlarını və inhisarların xidmətlərini müdafiə edən cəmiyyətlərin nümayəndələri daxil olan müşahidə şuralarının yaradılması nəzərdə tutulur. Bütün bu sadalanan tədbirlər formal olaraq dövlətə məxsus şirkətlərə dövlətin təsirinin zəruriliyi ilə bağlıdır. Məsələn burasındadır ki, Rusiyada elektrik enerjisi və qaz sənayesinin bütün dövlət

əmlakının özəlləşdirilməsi və səhmdar kapitala çevrilməsi gedində xüsusi bölmədə səhmlərin ancaq bir hissəsi reallaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, RAO EEC və "Qazprom"-un səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətin əlində qalmışdır. Və indi bu şirkət elektrik enerjisinin nəqli üzrə yeganə şirkətdir, elektrik enerjisi istehsal edən şirkətlər isə azad bazarda müstəqil istehsalçılar kimi rəqabət aparacaqlar. Rəqabət mühitinin əsas vəzifəsi sənaye müəssisələri üçün elektrik enerjisi tariflərinin aşağı salınmasıdır. İkinci variant isə ABŞ-da daha geniş yer verilən dövlət tənzimləməsi mexanizmidir. Əsas federal tənzimləyici komissiyalar, Ştatlararası ticarət üzrə komissiya (dəmiryol, yük və avtobus daşımaları, su yolları, dəniz donanması, nəqliyyat kontorları), Energetika idarəetməsi üzrə federal komissiya (elektrik enerjisi, qaz, qaz və neft boru-kəmərləri, hidroelektrik tikintiləri) və rabitə üzrə (telefon, televiziya, kabel televiziya, radio, teleqraf, radiotelefon, qeydiyyatda alınmış radiohəvəskarlar və s.) federal komissiyalardır. Hesablamalara görə, ABŞ-da tənzimləyici bölmə ölkə iqtisadiyyatının 10%-indən də az bir hissəsini təşkil edir.

Təbii inhisarlar haqqında qanunvericiliyin məqsədi cəmiyyətin marağı naminə tənzimləmə nəzəriyyəsinə daxildir. Bu nəzəriyyənin məntiqi əsasını belə bir detal təşkil edir ki, əgər rəqabət yersizdirsə, onda nəzarətdən kənar hakimiyyət inhisarında sui-istifadədən qaçmaq üçün tənzimlənən inhisar yaratmaq lazımdır. Təcrübədə tənzimləməni həyata keçirənlər elə tariflər müəyyən etməyə çalışırlar ki, onlar istehsal məsrəflərini ödəməklə müəssisəyə ədalətli gəlir gətirsinlər. Bazarların azad rəqabət fəlsəfəsini özündə cəmləşdirən bazar iqtisadiyyatı, şübhəli ictimai münasibətlərdən sahibkarlıq inhisarına keçid əlverişli mühit yaradır. Ona görə də iqtisadi və texniki şərtlərin təsiri ilə inhisarın ayrılmaz elementə çevrilmədiyi ictimai nəzarət bazarların əksəriyyətində inhisarların inkişafının qarşısını alan antiinhisar və antitrust qanunvericiliyi formasını almışdır. Belə ki dövlətin fəaliyyətinin bu sahəsi təbii inhisarlar halından fərqli olaraq, mütləq əks strategiyaya malikdir. Azərbaycanda təbii inhisarlar tərəfindən ictimaiyyətin qəbul etdiyi davranışın əldə edilməsi üçün kommunal xidmət sahələri müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili aparılmalıdır. Əsas məqsəd - istehsal məsrəflərinin məqsədə

uyğunluğunun aşkar edilməsi, xidmətin maya dəyərinin aşağı salınması vasitəsi kimi əsaslandırılmamış məsrəflərin azaldılması imkanlarının araşdırılmasıdır. Sonra xidmət üçün elə tariflər verilməlidir ki, onlar istehsal məsrəflərini ödəyə və inhisarçılar üçün ədalətli gəlir norması gətirə bilsin. Yanacaq-energetika kompleksi və kommunal xidmət sahələrinin hissə-hissə, yaxud tam özəlləşdirilməsi bu prosesi mövcud dünya təcrübəsinə daha da yaxınlaşdırır.

Azərbaycan Respublikasında təbii inhisarların fəaliyyət çərçivəsi bir sıra qanunlarla və Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə tənzimlənir. 1998 –ci il 15 dekabr tarixində qəbul edilmiş —Təbii inhisarlar haqqında qanunda bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilsə də, bu qanunda boşluqların olması bir çox ekspertlər tərəfindən dəfələrlə dilə gətirilmişdir. Qanun 5-ci maddəsində təbii inhisarların fəaliyyət sahələri açıqlanmışdır:

Maddə 5. Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri

1. Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri aşağıdakılardır:

1.1. Neft və neft məhsullarının magistral boru kəmərləri ilə nəqli;

1.2. Təbii qazın boru kəmərləri ilə nəqli, saxlanması və paylanması xidmətləri;

1.3. Elektrik və istilik enerjisinin ötürülməsi və paylanması xidmətləri;

1.4. Magistral və yerli dəmir yolu xətlərinin, yol qurğu və tikililərin istismarı, hərəkəti idarəetmə və hərəkət təhlükəsizliyi fəaliyyəti, dəmir yolu stansiyaları və sərnəşin vağzalları xidmətləri;

1.5. Aeroport xidmətləri, aeroportların, uçuş zolaqları və qurğuların istismarı, hava gəmilərinə aviasiya və aeronaviqasiya xidmətləri;

1.6. Metro nəqliyyatında yolların, tunellərin və stansiyaların istismarı, hərəkəti idarəetmə və hərəkət təhlükəsizliyi fəaliyyəti;

1.7. Su limanı xidmətləri, liman qurğularının istismarı, yükaşıma və hərəkət təhlükəsizliyi fəaliyyəti;

1.8. Ümumi istifadədə olan elektrik və poçt rabitəsi xidmətləri, qəbuledici — verici radio və televiziya stansiyalarının, yüksəktəzlikli qurğuların istismarı və nəzarət

- 1.9. Baş sutəmizləyici qurğular, magistral borular, su kəməri şəbəkəsi və onların üzərindəki təzyiq və tənzimləyici qurğuların istismarı;
- 1.10. Kanalizasiya təsərrüfatında aerasiya, mexaniki təmizləmə stansiyaları, nasosxanalar, baş və yağış kollektorları və kanalizasiya xətlərinin istismarı;
- 1.11. Meliorasiya və irriqasiya sahələrinə aid olan su anbarları, kanallar, kollektorlar, boru kəmərləri və bəndlərin istismarı;
- 1.12. İstilik təchizatı xidmətləri.

Təbii inhisara malik olan hüquqi şəxslər malların və xidmətlərin təklif edilməsi şərtlərinə və onların qiymətlərinə, həmin şərtlərdə və qiymətlərdə dəyişikliklərə aid informasiyaları şərtlərin təklif edilməsinə və ya həmin şərtlərdə və qiymətlərdə dəyişiklik edilməsinə azı 30 gün qalmış qanunvericiliklə müəyyən edilmiş üsullarla açıqlamaladırlar. Belə bir maddənin qanunda yerini almasına baxmayaraq, təbii inhisarların ictimayətə vaxtlı-vaxtında məlumat verməsi, KİV-lərlə işləmə metodu, çox aşağı səviyədədir.

Təbii inhisarların problemləri, demək olar ki, təkrarlanandır, və bütün sahələrdə eyni tipli problemlərin olması, sistem olaraq ümumi idarə etmənin mövcudluğu ilə izah oluna bilər. Mən əsasən, ölkədə olan üç böyük təbii inhisarın, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, Azərnerji ASC və Azərsu ASC timsalında bu tipli qurumlarda olan idarə etmə və digər problemləri təsbit etməyə çalışacam. Bu təşkilatlar həm struktur baxımından, hən də idarəetmə üsulları, hesabatlılıq, və başqa cəhətlərcə bir-birlərinə çox oxşayır. Amma fərqli cəhətlər də mövcutdur. Əvvəlcə onu demək yerinə düşər ki, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti tam dövlət şirkətidir, amma Azərnerji və Azərsu isə, formal olaraq səhmdar cəmiyyətlərdir, yəni, onların səhmləri Azərbaycan Respublikasının hökumətinə məxsusdur. Hərçənd ki, səhmlərin özləri mövcud deyil, və onlar dövriyyəyə buraxılmamışdır. Azərbaycan Respublikasının və xalqının ən önəmli sərvəti neftdir, və Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin fəaliyyəti həm cəmiyyət üzvləri, həm də mütəxəssislər üçün şəffaf olmalıdır. Bu şirkət haqqında məlumatlar əlçatan olmaqla yanaşı, həm də fəaliyyəti cəmiyyətdə diskussiyaya açıq olmağı vacib şərtlərdən biridir. Son illərdə Azərbaycan

Dövlət Neft Şirkətinə ölkə prezidentinin fəmanları ilə əlavə səlahiyyətlər verilmiş, Azərqaz və Azərkimiya kimi iri qurumlar Neft Şirkətinin balansına verilmişdir. Əlavə səlahiyyətlər, həm də daha çox məsuliyyət və şəffaflıq tələb edir. Amma çox təəsüf ki, şirkətin bu günə qədər olan fəaliyyəti bizə bunu deməyə əsas verir ki, məlumatların ictimaiyyətə açıqlanması çox aşağı səviyyədədir. Əvvəlcə onu demək yerinə düşər ki, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətində son birləşmələrlə birlikdə, təqribən, 65 min işçi çalışır. Bunlardan 45 min məfəri neft sahəsində işləyənlərdir. Neft Şirkətinin illik neft istehsalı, təqribən, 8 mln. tondur. Amma Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətində çalışanların sayı isə, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətində çalışan işçilərdən 6-7 dəfə az olmasına baxmayaraq, Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin istehsal etdiyi neftin həcmi 5 dəfə çoxdur. Deməli, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətində işin effektiv qurulması problemi ilə yanaşı, texnologiyada geri qalması problemi də mövcutdur. Bu isə öz növbəsində istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə təsir edir. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətində bir barrel neftin istehsalının maya dəyəri, təxminən 12 dollara başa gəlir. Halbuki, Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətində, demək olar ki eyni şəraitdə istehsal olunan neftin bir barrelinin maya dəyəri 6-7 dollardır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1996-cı ildə 17.09.1996-cı il tarixli fərmanına əsasən ilkin mərhələdə səhmləri 100 faiz dövlətə məxsus olmaqla, Azərenerji Açıq tipli Səhmdar Cəmiyyəti təsis edilmişdir və 17.03.1997-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdi. Azərenerji ASC-nin səhmləri buraxılmamışdır. Səhmdar Cəmiyyətin əsas funksiyası Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisinin istehsalının və ötürülməsinin idarə edilməsini həyata keçirməkdir. Bununla yanaşı, Səhmdar Cəmiyyət hazırda Bakı şəhəri, onun rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası istisna olmaqla, ölkənin digər ərazilərində elektrik enerjisinin paylanması da həyata keçirir. Bir daha qeyd edim ki, adı və idarə etmə forması səhmdar cəmiyyət olsa da, bu qurumun bu günə qədər bir səhmi belə dövrüyyəyə buraxılmamışdır. Azərenerji ASC-nin işçi sayı ölkə üzrə 20.000 nəfərdən artıqdır. Avadanlıqların köhnəlməsi və başqa faktorlar nəticəsində

Azərbaycan Respublikası enerji sisteminin elektrik stansiyalarının istehsal gücü nisbətən aşağıdır və 6400 MVt təşkil edir. Enerji sisteminin tərkibində gərginliyi 500-110 kV olan elektrik ötürücü şəbəkələri vardır. Enerjisistemdə hər il orta hesabla 20 milyard kilovatsaatdan artıq elektrik enerjisi istehsal edilir ki, onun təqribən 90 faizi istilik elektrik stansiyalarının, 10 faizi isə su elektrik stansiyalarının payına düşür.

Cədvəl 1

Elektrik stansiyalarının göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir: Elektrik stansiyasının adı	Aqreqatların sayı	Ümumi təyin edilmiş gücü [MVt]	
Azərbaycan İES	8	2 430	2160
Şirvan İES	7	1 050	800
Şimal ES	2	550	470
Bakı İEM	2	107	107
Naxçıvan QTES	4	64	52
Bakı ES (modul tipli)	12	104.4	104.4
Astara ES	10	87	87
Şəki ES	10	87	87
Xaçmaz ES	10	87	87
Naxçıvan ES	10	87	87
Səngəçal ES	18	300	300
Şahdağ ES	12	105	105
Sumqayıt ES	3	525	525
Mingəçevir SES	6	401.6	331.6
Varvara ES	3	16.5	10.5

Şəmkir SES	2	380	380
Yenikənd SES	4	150	150
Araz SES	2	22	22

2006-cı ildə "Azərenerji" ASC üzrə elektrik enerjisinin istehsalı 23784 mln.kVts olmuşdur ki, bu da 2005-ci il ilə müqayisədə 1436 mln.KVt saat və ya 6.4% çoxdur. İES-lərdə - 20930 mln. kVt.s., SES-lərdə isə - 2854 mln. kVt.s. elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur. 2008-ci ildə ölkə enerjisisteminə 21,1 mlrd. kilovatsaata yaxın elektrik enerjisi istehsal edilib ki, bu həcmdən 2 mlrd. kilovatsaata artıq İES-lərin, 0.1 mlrd. kilovatsaata yaxın isə SES-lərin payına düşür.

Son dövrlərdə ölkəyə mazutla və azla işləyən modul elektrik stansiyaları gətirilərək quraşdırılır. Amma bu gün dünyada olan inkişaf trendi bu tipli modul stansiyalardan imtinadan ibarətdir. Avadanlıqların köhnə olması ilə yanaşı, yarıtmaz idarəetməyə, nəzarətsizliyə və israfçılığa görə, ölkədə istehsal olunan elektrik enerjisinin maya dəyəri çox yüksəkdir. Müqayisə üçün deyim ki, Cənubi Koreyada 1 kv elektrik enerjisi almaq üçün istifadə olunan mazut 170-180 qram olduğu halda, Azərbaycanda bu rəqəm 450-470 qram təşkil edir. Göründüyü kimi, enerjinin maya dəyərində, təqribən, 3 dəfəyədək fərq var.

Azərsu ASC – də olan problemlər də, demək olar ki, başqa təbii inhisarlarla eynilik təşkil edir. Layihənin təməli 2006-cı ildə qoyulmuşdur, və 2008-ci ilin sonunda təhvil verilməli idi. Kəmərin uzunluğu 260 km-dir, və su mənbədən Bakıya qədər heç bir nasos stansiyalarının köməyi olmadan, öz axın gücü hesabına gəlməlidir. Buna baxmayaraq layihəyə ayrılan vəsaitin məbləği təəcüb doğurmaya bilməz. İlk hesablamalarda bu layihə cəmi 400 mln. dollara başa gələcəyi proqnozlaşdırılsa da, bu günə kimi Neft Fondundan 900 mln. dollara yaxın vəsait ayrılıb.

Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Asiya İnkişaf Bankının və dövlət büdcəsinin hesabına maliyələşdirilən —Çirkap suların təmizlənməsi, —Milli Su Təchizatı və Kanalizasiya Xidmətləri Layihəsi, və digər layihələrdə də mövcutdur.

Yuxarıda Azərbaycan Respublikasının üç ən böyük təbii inhisarları haqqında qısa məlumat verdim, və ümumi problemləri təsbit etdim. İndi isə bu problemləri ümümləşdirilmiş şəkildə təsnifatını belə aparmaq olar:

- idarə etmənin zəifliyi və sistem problemləri
- tender və dövlət satın almalarının ya olmaması, ya da qanunvericiliyə uyğun aparılmaması
- nəzarət edən orqanların, bir çox hallarda bu qurumların daxili strukturları olması
- istehsal, satış, və nəzarət maraqların toquşmasına baxmayaraq, bunların çox vaxt bir əldə cəmləşdirilməsi
- təbii inhisarların məsuliyyət məsələlərinin qanunvericilikdə və qaydalar çərçivəsində aydın təsbit edilməməsi və mexanizmlərin yoxluğu
- Şəffaflığın və KİV-lərlə iş prinsipinin çox zəif olması
- hesabatlılığın standartlara cavab verməməsi

Bütün bu problemlərin həlli yolları mövcuddur, amma böyük islahatlar və dəyişikliklər tələb edir. Problemlərin həlli yollunun ən optimalı özəlləşdirmədən keçir. Amma bu sahədə böyük əngəllər mövcuddur, və bu yolun həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri var. Ümumiyyətlə, təbii inhisarların özəlləşdirmə proqramlarına müxtəlif ölkələr fərqli aspektlərdən yanaşsalar da, onların hamısının qarşısında aşağıdakı problemləri həll etmək vəzifəsi durur: Birincisi, maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılmasıdır ki, praktiki olaraq, bütün ölkələrdə özəlləşdirmə prosesi yüksək inflyasiya, dövlət büdcəsinin kəsirinin artımı və digər mənfi tendensiylərlə müşayiət olunub. İkincisi, rəqabətin canlandırılması, təbii inhisarların tədricən ləğvi, dövlət və özəl müəssisələrin menecment fəaliyyətinə azadlığın verilməsidir. Üçüncüsü, əhəlinin mülkiyyətçilər təbəqəsinə çevrilməsi yolu ilə iqtisadi artımın yeni tipinin sosial bazasını formalaşdırmaqdan ibarətdir. Dördüncüsü, dövlətin iqtisadi rolunun və funksiyalarının dəyişdirilməsi, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədləri daşıyır. Təbii inhisarların özəlləşdirilməsində ən böyük əngəl, bizim ölkədə liberal bazar münasibətlərinin və alətlərinin, ya tamam olmaması, ya da çox zəif inkişaf etməsidir. Özəlləşmə prosesini heyata keçirmək üçün, ilk növbədə

qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması vacibdir. Azərbaycanda formal olaraq qiymətli kağızlar birjası mövcut olsa da, real olaraq bu çox mühüm bazar iqtisadiyyatı aləti ölkədə çalışmır. Bunun səbəbləri müxtəlifdir:

- ölkədə mülkiyyət hüququnun qorunmasının çox zəif olması
- bazarın qapalı, iqtisadiyyatın təbii və qeyri-qanuni inhisarların əlində olması
- vergi və gömrük qanunvericiliyinin bazar iqtisadiyyatı və iş aktivliyinə kömək edəcək bir formada deyil də, bazarda olan inhisarların maraqları çərçivəsində tənzimlənməsi
- daxili və leqal iri investorların olmaması və xarici kapitalla yaradılan maniyələr

Bütün bu maniyələr aradan qalxmasa, özəlləşdirmənin iqtisadi effektivliyi olmayacaq. Bu problemlər isə köklü islahatlar ilə çözülə bilər. Təbii inhisarların özəlləşdirilməsinin mənfi cəhətlərinə isə - təbii inhisarlar, əsasən ölkənin strateji hesab etdiyi sahələri əhatə etdiyinə görə, təhlükəsizlik məsələlərinin önəmli olması, və bu məsələlərdə zəifliyin ortaya çıxma ehtimalı aid edə bilərik.

Beləliklə, bütün bunları nəzərdən keçirərkən, bir daha əmin oldum ki, problemlərin həlli üçün köklü, hərtərəfli sistem islahatlarına ehtiyac var.

III FƏSİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASIDA İNHİSARÇILIĞA QARŞI MÜBARİZƏNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ HÜQUQİ BAZASI

3.1 Azərbaycanda rəqabət hüququnun yaranması və mənbələri

Rəqabət hüquq normallarının birbaşa və əsas məqsədi bazarda rəqabəti qorumaqdır. Bununla belə rəqabət hüquq normaları nə rəqiblərin, nə istehlakçıların və nə də peşə və ya sahə qruplarının mənafeyini mühafizə etməyi bir başa hədəf seçmir. Belə ki, rəqabətin qorunması prosesində istehlakında ümumi mənada rəqabət normalarının zidd hərəkətlərin mənfə nətəcələrindən müdafiə edirlər. Yəni həmin proses nəticəsində istehlakçı hüquqlarının müdafiəsi əldə olunur. Amma rəqabət hüququn birbaşa məqsədi istehlakçı hüquqlarının müdafiə etmək deyildir. Belə ki, Avropa İttifaqı (Aİ) Komissiyası rəqabət hüququnun geniş kütləyə çatdırılaraq mənimsənilməsi üçün istehlakçıların məlumatlandırılmasına səy göstərir, bu sahədə müxtəlif proqramlarla əhəmiyyət verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətin pozulmadığı bir sistemdə istehlakçılar, rəqiblər, peşə və sektor qrupları da dolaylı müsbət nəticə əldə edirlər. Həqiqətən müəssisələrin arasındakı rəqabəti pozan sazış, uyğun hərəkət müəssisə birliyi qərarlarının qadağan edilməsi, hökmran mövqedə olan müəssisənin hərəkətlərinə nəzarət olunma rəqiblərin həm də istehlakçıların xeyrinə olacaqdır.

Bu baxımdan Aİ rəqabət hüququnun məqsədinin dövlətin tətbiq etdiyi rəqabət siyasətini rəqabət hüququnun hədəfi halına gətirməkdir. Məhz Antiinhisar Fəaliyyəti haqqında Qanunun 1-ci maddəsinə görə “bu qanun inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılmasının təşkilatı və hüquqi əsaslarını müəyyən edir”.

Bunu Rəqabət Məcəlləsi Layihəsinin 1- cı maddəsi də təsdiqləyir. Bu normaya görə, “Azərbaycan Respublikasında dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olan vahid rəqabət siyasəti həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsinin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

1. İqtisadiyyatın səmərəliliyi, çevikliyi və inkişafın təşviq olunması;

2. Bazar münasibətləri əsasında azad sahibkarlığa elverişli şəraitin yaradılmasının təmin edilməsi;
3. Haqsız rəqabətə yol verilməməsi;
4. İnhisarçılığa yol verilməməsi;
5. İşgüzar fəaliyyətlərdə sui-istifadədən istehlakçıların müdafiəsi;
6. İstehlakçıların rəqabət qabiliyyətli qiymətlər və əmtəə seçiminə şərait yaradılmasının müdafiə edilməsi;
7. İstehlakçıları aladan və ya haqsız reklam metodlarının qarşısının alınması;
8. Milli sahibkarların dünya bazarına çıxışının təmin edilməsi və xarici rəqiblərin ölkə daxili yaratdıqları rəqabətdə rolunun tanınması;
9. Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətindən irəli gələn inhisarsızlaşdırma və rəqabət mühitinin yaradılması vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə kömək edilməsi;
10. Azərbaycan respublikasının Konstitusiyasına, bu Məcəlləyə və Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq müəyyən edilən digər vəzifələrin yerinə yetirilməsi.

Rəqabət hüququnun məqsədi təsbit edilərkən birinci növbədə bu normaların tətbiq edildiyi ölkənin hüququ forması, yəni həmin dövlətin federasiya və ya unitar dövlət ya da Avropa İttifaqını kimi beynəlxalq bir quruluş olub olmaması nəzərə alınmalıdır. Bu məsələ rəqabət hüququnun əsas prinsiplərindən olmasa da onun məqsədini dəyişdirə bilər. Buna misal olaraq biz Avropa İttifaqında əsas məqsədlərdən biri, ona üzv olan dövlətlərin arasındakı ticarət fəaliyyətinin qarşısındakı maneəni aradan qaldırmaq, şəxslərin, əmtəə, xidmət və sərmayənin sərbəst hərəkətinin təmin etməkdir. Bu məqsəd hər hansı bir unitar dövlətin rəqabət hüququnda mövcud deyildir. Rəqabət hüququ siyasəti həmin ölkədə tətbiq edilən digər siyasətlərdə birbaşa və dolaylı təsir edə bilər. Məsələn işçi çalışdırmaq, regional siyasətlər, dövlət yardımları, dövlət satınalmaları, müəssisənin xarici müəssisələr tərəfindən satın alınması da tətbiq ediləcək siyasət kiçik və orta böyüklükdəki müəssisəyə qarşı tətbiq ediləcək siyasət rəqabət siyasətinin təsiri altında qalır. Rəqabət hüququ bu sahələrə təsir edən vasitə kimi də tətbiq oluna bilər.

Rəqabət hüququ tətbiq edilən sistemin sosial və iqtisadi siyasətlərinin bir yansımasıdır həmçinin. Rəqabət hüquq normalarının tətbiq edildiyi şəraitdəki iqtisadi siyasətlə və buna bağlı olan iqtisadi hədəflərin ön plandakı prinsiplərin dəyişməsi rəqabət siyasətini də dəyişdirə bilər. Məhz Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Qanunun 2-ci maddəsi bu qanunu tətbiq edildiyi sahələri tənzimləyərək ölkəmizin rəqabət hüququ siyasətini də bizə göstərməkdədir. Həmin normaya görə,

Bu Qanun Azərbaycan Respublikasının bütün ərazində fəaliyyət göstərir və bütün hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir.

Qanun təsərrüfat subyektlərinin, icra hakimiyyəti və idarə etmə orqanlarının xarici ölkələrin fiziki və hüquqi şəxs ilə bağladığı sazişlərin və müqavilələrin milli bazarda rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardığı hallarda da tətbiq edilir.

Qanun təsərrüfat subyektlərinin ixtira, ticarət nişanları və müəlliflik hüquqlarından irəli gələn münasibətlərinə, onların bu hüquqlardan qəsdən rəqabəti məhdudlaşdırmaq məqsədilə istifadə etməsi halları istisna olmaqla, şamil edilir.

Yenə Rəqabət Məcəlləsinin 1-ci maddəsinin 3-cü, 4-cü və 5-ci hissələri Rəqabət Məcəlləsinin tətbiq sahəsini nizamlayır. Həmin normalara görə “ Bu Məcəllə əmtəə və maliyyə xidmətləri bazarlarında rəqabətə təsir edən və rəqabətin qorunması ilə bağlı olan münasibətləri tənzimləyir⁹.

Bu Məcəllə Azərbaycan Respublikası daxilində qüvvədədir və özündə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla rəqabətə təsir edən münasibətlərin iştirakçıları olan bütün bazar subyektlərinə şamil edilir¹⁰.

Bu Məcəllə dövlətin və yerli özünü idarəetmə orqanlarının suveren hüquqları ilə bağlı olan münasibətlərə şamil edilir.

Rəqabət hüququ, rəqabətin müxtəlif şəkillərdə pozulmasına görə səbəb olan hərəkətlərin qarşısını almaq məqsədi ilə hərəkətlərə əsas şəkildə təşkil edilən bütün növdə hərəkət və ədə nəzarət edən normalar olaraq qəbul edilir.

⁹ Rəqabət Məcəlləsi Layihəsi, maddə 1.3

¹⁰ Rəqabət Məcəlləsi Layihəsi, maddə 1.4

Azərbaycan qanunvericilik sisteminin təşkil olunduğu normativ hüquqi aktları nəzərə alaraq qeyd edə bilərk ki, Rəqabət hüququ qanunvericiliyində aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

1. Konstitusiya;
2. Referendumla qəbul edilmiş aktlar;
3. Qanunlar;
4. Fərmanlar;
5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qərarları;
6. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları;
7. Azərbaycan respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-6, 8-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları;
8. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr;
9. işgüzar adətlər.

Bunlardan ilk 8-i yazılı mənbə olduğu halda, 9-cu mənbə isə şifahi mənbədir. Azərbaycan Respublikasında azad rəqabətin təmin edilməsi, sahibkarlığın inkişafına şərait yaradılması, antiinhisar fəaliyyətin tənzimlənməsi, yerli və xarici müəssisələr üçün rəqabətin qorunması bunların hamısının təminin hüququ əsası məhz yuxarıda qeyd etdiyim mənbələr əsasında formalaşır ki, bunlardan birincisi 1995 – cıl da qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. Ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilən Konstitusiyamız “ İqtisadi inkişaf və dövlət” başlığını daşıyan 15- ci maddəsinə görə, “Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa haqsız rəqabətə yol vermir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59- cu maddəsində azad sahibkarlıq hüququ haqqında aşağıdakılar götürülmüşdür: “Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst şəkildə istifadə edərək, təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və qanunla qadağan edilməmiş digər fəaliyyət növü ilə məğul ola bilər”. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası

Konstitusiyasında antiinhisar fəaliyyəti dövlətin əsaslarını təşkil edən amillərdən biri kimi nəzərdə tutulur. Bu normalar məhz məlum olduğu kimi respublikamızı azad sahibkarlığa təminat verdiyi kimi, rəqabət mühitinin pozulmasında qadağan edir.

Konstusiyamızdan sonra Azərbaycan da rəqabəti təmin etmək üçün digər hüquqi cəhətdən güclü baza məhz qanunlardır. Bu qanunlardan birincisi Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunudur. 4 mart 1993-cü il tarixində qəbul edilən bu qanun məqsədi, Qanun inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşilati və hüquqi əsaslarını müəyyən etməkdir. Bu Qanun 19 maddədən və 3 fəsildən ibarət olub, qanunun I fəsli ümumi müddəalar, II fəsli haqsız rəqabət, III fəsli qanunun pozulmasına görə məsuliyyət adlanır. Bu qanunun tətbiq sahəsinin tənzimləyən 2-ci maddəsinə görə,

1. Bu qanun Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində fəaliyyət göstərir və bütün hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir.
2. Qanun təsərrüfat subyektlərinin, icra hakimiyyəti və idarəmə orqanlarının xarici ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri ilə bağladıkları sazişlərin və müqavilələrin milli bazarda rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardığı hallarda tətbiq edilir.
3. Qanun təsərrüfat subyektlərinin ixtira, ticarət nişanları və müəlliflik hüquqlarından irəli gələn münasibətlərin onların bu hüquqlardan qəsdən rəqabəti məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə istifadə etməsi halları istisna olmaqla, şamil edilmir.

Təbii inhisar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 15 Dekabr 1998-ci ildə qəbul edilən Təbii inhisar Qanunun məqsədi isə, Azərbaycan Respublikasında təbii inhisarla bağlı dövlət tənzimlənməsinin təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Təbii inhisar subyektləri istehlakçıların maraqlarının uzlaşdırılmasını təmin etməyə yönəldilmişdir.

Haqsız Rəqabət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 12 İyun 1995-ci il tarixində qəbul edilmişdi. Bu Qanunun məqsədi haqsız rəqabətin qarşısının alınmasının və aradan qaldırılmasının təşkilatı hüquqi əsaslarını müəyyən etmək, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullar ilə aparılmasına hüquqi zəmin yaratmaq,

sahibkarların haqsız rəqabət metodlarından istifadəyə görə məsuliyyəti nəzərdə tutmaqdadır. 15 maddədən və 3 fəsildən ibarət olan bu qanun Sahibkarlıq hüququnun əsas mənbəyi hesab edilir.

İnhisarçılıqla mübarizədə prezident fərmanlarında mühüm rol oynayır ki, bunu biz Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında “Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidmətinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının da açıq aydın görə bilərik. Bu fərman 29 Dekabr 2009-cu il tarixində təsdiq edilmişdir və bu fərman Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidmətinin fəaliyyətini təmin etmək məqsədi güdür. Bu fərman əsasında qəbul edilmiş əsasnamənin vəzifələrinə antiinhisar (rəqabət), reklam, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və fəaliyyət dairəsinə aid digər sahələrdə normativ tənzimləməni həyata keçirmək məqsədilə müvafiq sənədlərin layihələrini hazırlamaq; inhisarsızlaşdırma, bazarda rəqabət mühitinin, ticarətin inkişafı, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahələrində dövlət proqramlarının və inkişaf konsepsiyalarının layihələrini hazırlamaq və qəbul (təsdiq) olunduqdan sonra həyata keçirilməsini səlahiyyətləri daxilində təmin etmək; rəqabətin təşviq etdirilməsi və qorunması, rəqabət mühiti yaradan iqtisadi strukturların, kiçik və orta müəssisələrin inkişaf etdirilməsi üzrə səlahiyyətləri daxilində tədbirlər görmək; inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, rəqabətin qorunması, reklam fəaliyyəti və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının (ictimai birliklər və fondlar) fəaliyyətlərini səlahiyyətləri daxilində əlaqələndirmək; təbii inhisar subyektlərinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş dövlət nəzarətində olan hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə razılıq vermək; təbii inhisar subyektlərinin, maliyyə-sənaye qruplarının, müvafiq əmtəə bazarında payı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş həddən çox olan müəssisələrin dövlət reyestrlərini aparmaq; süni şəkildə qiymətlərlə manipulyasiya edilməsinə, qiymət ayrı-seçkiliyinə və qiymətlərin dempinqinə qarşı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tədbirlər

görmək; qiymətlərin artmasına təsir göstərən inhisarlaşma, rəqabətin məhdudlaşdırılması, bazarların bölüşdürülməsi, razılaşdırılmış qiymətlərin tətbiq edilməsi hallarının qarşısının alınması məqsədilə hər bir əmtəə bazarı üzrə monitorinqlər aparmaq; təsərrüfat subyektlərinin antiinhisar (rəqabət) qanunvericiliyinin pozulması nəticəsində əldə etdikləri mənfəətin dövlət büdcəsinə ödənilməsi üçün qanunvericiliyə uyğun tədbirlər görmək və sair bu kimi vəzifələr aiddir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı rəqabətin səviyyəsindən çox asılıdır. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, dünya iqtisadiyyatının öndə gedən dövlətlərinin hər birində təkmilləşmiş və illərdir doğru şəkildə iqtisadiyyatı tənzimləyən Rəqabət Məcəlləsi vardır. Hal hazırda Azərbaycan dövlətində Rəqabət Məcəlləsi Layihəsi tərtib etmişdir. Lakin onun tam bir qanun kimi qəbul olunmamışdır bunun əsas səbəblərindən biri isə Azərbaycanda haqsız rəqabət ilə bağlı həmçinin, inhisarçılıqla bağlı, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində güclü sürətdə monopoliyanın olmasıdır. Məhz buna görə Rəqabət Məcəlləsi qarşısında duran bir çox problemlərin tək başına həllində aciz qalır. Buna görə ilk öncə qarşıda duran bu problemləri ayrı-ayrı şəkildə həll etmək lazımdır. Çünki dünya təcrübəsi göstərir ki, (Latviya, Litva, Estoniya, İspaniya, ABŞ və sair) rəqabət və inhisarların tənzimlənməsi iki biri-birindən ayrı və müstəqil sahələrdir.

Təsərrüfat subyektlərinin hökmran mövqelərindən sui-istifadə və ya rəqabəti məhdudlaşdıran hərəkətlərin qarşısını almaq məqsədi ilə dövlət aşağıdakılar üzərində nəzarəti həyata keçirir: təsərrüfat subyektlərinin birləşdirilməsi, əgər bu müvafiq əmtəə bazarında payı 35 faizdən çox olan təsərrüfat subyektinin yaranması ilə nəticələnirsə; aktivlərinin ümumi dəyəri minimum əməkhaqqının məbləğinin 75 min mislindən artıq olan təsərrüfat subyektlərinin birləşməsi; aktivlərinin ümumi dəyəri minimum əməkhaqqı məbləğinin 50 min mislindən artıq və bələdiyyə müəssisələrinin ləğv edilməsi, habelə bu müəssisələrin bölünməsi (əgər bu müvafiq əmtəə bazarında payı 35 faizdən artıq olan təsərrüfat subyektlərinin yaranması ilə nəticələnirsə). Bütün göstərilən hallarda təsərrüfat subyektlərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv

edilməsi dövlətin razılığı ilə həyata keçirilir, əks təqdirdə bu hərəkətlər həmin qurumun iddiası üzrə məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab edilə bilər. Təsərrüfat subyektləri arasında əqdlər aşağıda göstərilən hallarda dövlət ilə razılaşdırılmaqla bağlanmalıdır: bir təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalını təşkil edən və səsvermə hüququna malik səhmlərin (payların) 20 faizindən çoxu digər təsərrüfat subyekti tərəfindən əldə edildikdə. Bu məhdudiyyətlər subyektin yaradılması zamanı onun təsisçilərinə aid edilmir; bir təsərrüfat subyektinin əsas istehsal vasitələrinin və ya qeyri-maddi aktivlərinin digər təsərrüfat subyektinin mülkiyyətinə və ya istifadəsinə verilməsi zamanı, əgər əqd predmetini təşkil edən əmlakın balans dəyəri, bu əmlakı özgəninkiləşdirən təsərrüfat subyektinin əsas istehsal vasitələrinin və ya qeyri-maddi aktivlərinin balans dəyərinin 10 faizindən çox olarsa; digər təsərrüfat subyektinin sahibkarlıq fəaliyyəti şərtlərini müəyyənləşdirməyə və ya onun ali idarəetmə orqanının funksiyalarını həyata keçirməyə imkan verən hüquqlar təsərrüfat subyektinə keçdikdə. Yuxarıda göstərilən əqdlərin bağlanması zamanı dövlətin razılığı yalnız aşağıdakı hallarda tələb olunur: təsərrüfat subyektlərinin aktivlərinin ümumi balans dəyəri minimum əməkhaqqı məbləğinin 75 min mislindən çox olduqda; təsərrüfat subyektlərində ən birinin müvafiq əmtəə bazarında payı 35 faizdən çox olduqda; səhmləri əldə edən təsərrüfat subyekti həmin səhmləri özgəninkiləşdirən təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinə nəzarət etdikdə. Qanunvericiliyin pozulmasına görə təsərrüfat subyektlərinə və vəzifəli şəxslərə aşağıdakı maliyyə sanksiyaları və cərimələri tətbiq edilir. Təsərrüfat subyektlərinə: müvafiq qanuni göstərişləri müəyyən edilmiş müddətdə yerinə yetirmədikdə hər gecikdirilmiş günə görə minimum əməkhaqqı məbləğinin 50 mislinədək həcmdə sanksiyalar, lakin minimum əməkhaqqı məbləğinin 20 min mislindən çox olmamaq şərti ilə; qanunla nəzərdə tutulmuş məlumatları dövlətə vermədikdə və ya onları təhrif etdikdə minimum əməkhaqqı məbləğinin 5 min mislinədək həcmdə sanksiyalar. Təsərrüfat subyektlərinin rəhbərlərinə və icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxslərinə: dövlətin qanuni göstərişlərini müəyyən edilmiş müddətdə yerinə yetirmədikdə xəbərdarlıq və ya minimum əməkhaqqı məbləğinin 200 mislinədək cərimə;

inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasına dair bu qanunun tələblərini yerinə yetirmədikdə və zəruri sənədləri təqdim etmədikdə, xəbərdarlıq və ya minimum əməkhaqqı məbləğinin 150 mislinədək cərimə. Vəzifəli şəxslər il ərzində eyni qanun pozuntusunu iki dəfə etdikdə (onlara inzibati təsir tədbirləri tətbiq edildikdən sonra) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə görə bugün ölkəmizdə 10 inhisar növü və 6 haqsız rəqabət forması müəyyənləşdirilmişdir.

3.2 Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyi və hazırki vəziyyəti

İnhisar fəaliyyətini tənzimləyən ilk hüquqi aktlar hələ XIX əsrin ortalarında ABŞ-da qəbul edilmişdir. Sonralar bir sıra ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda da bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar inhisarların fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar qəbul edilmişdir. Dövlət ilk addımda azad rəqabəti təmin etməlidir. Bunun üçün ilk növbədə liberal bazarlar yaradılmalıdır. Məhz bunun nəticəsində kiçik və orta sahibkalığın inkişafında şərait yaradılacaq və buna uyğun olaraqda iri firmalar üçün inhisarlaşmaya imkan verilməyəcəkdir. Bununla yanaşı inhisar təhlükəsi yarada bilən məhsulların istehsalına mane olmaq üçün onu əvəz edə biləcək məhsulun istehsalını dövlət öz üzərinə götürəcəkdir. Eyni zamanda dövlət bazarda inhisar yaradan məhsulların qiymətinədə nəzarət etməlidir. Dövlətin antiinhisar siyasəti çoxşaxəli bir prosesdir. Burada Yalnız Antiinhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə deyil, bir çox qanunlar əsasında formalaşan bir prosesdir. İnhisarlarla ən çox mübarizə aparan məhz xırda sahibkarlar, istehsalçılar və həmçinin istehlakçılardır. Bunun nəticəsi kimi XIX əsrin sonlarında ABŞ-da antiinhisar qanunu qəbul edilmişdir. Və hökumət səmərəli bazar iqtisadiyyatı fəaliyyətini təmin etmək üçün onun hüquqi bazasını möhkəmləndirmişdir.

1960 və 1970-ci illərdə meydana çıxan ilk şirkət birləşmələrinin yaradıcısı olan biznes liderlərinin əksəriyyəti çox yerə bölündüklərini və yaxud bütün yeni filial sahələrini idarə edə bilmədiklərini dərk etdilər. Bir çox hallarda onlar yaxşı baş

çıxarmadıqları fəaliyyət sahələrindən imtina etməyə məcbur oldular. 1980 və 1990-cı illərdə, korporasiyalar özlərini dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırmağa çalışarkən bəzi sənaye sahələrində yeni dostcasına birləşmələr və «düşməncəsinə» qamarlamalar dalğası başladı. Belə birləşmələr, məsələn, neft, pərakəndə satış və dəmir yolu kimi xeyli dəyişikliyə məruz qalmış bütün sənaye sahələrində üstünlük təşkil edirdi. Hava yolları şirkətlərinin çoxu 1978-ci ilin əvvəlində tənzimləmənin aradan qaldırılması və rəqabətə geniş rəvac verilməsindən sonra birləşməyə başladı. Tənzimləmənin aradan qaldırılması və texnoloji yeniliklər telekommunikasiya sənayesində də eynilə çoxlu birləşmələrin meydana çıxmasına səbəb oldu. Dövlətin yerli telefon xidməti bazarında daha geniş rəqabət tələb etməsindən sonra bu sahə ilə məşğul olan bir neçə şirkət öz tərkibini birləşmələr yolu ilə genişləndirməyə başladı: Şərq sahili regionunda «Bell Atlantic» «Ninex»-i uddu. «SBC Communications» cənub-şərqdəki «Bell» filialını qərbdəki «Pacific Telesis» və cənubdakı «New England Group Telecommunications»lə birləşdirdi, sonra da Orta qərbdəki «Ameritech» şirkətini onlara əlavə etdi. Bu arada uzun məsafəli «MCI Communications» ilə «WorldCom» firmaları birləşdilər, «AT&T» isə iki kabel televiziya nəhəngini - «Tele-Communications» və «MediaOne Group» şirkətlərini ələ keçirməklə yerli telefon xidməti sahəsinə daxil oldu. Bu qamarlamalar «AT&T»-yə ABŞ ailələrinin təxminən 60 faizinə kabel xətilə daxil olmaq imkanı verməklə yanaşı, ona kabel televiziya və yüksək sürətli internet əlaqələri bazarında da mötəbər mövqe qazandırdı. 1990-cı illərin sonlarında isə «Travelers Group» şirkəti «Citicorp»-lə birləşərək dünyanın ən böyük maliyyə xidməti şirkətinə çevrildi. «Ford Motor Company» isə İsveçin «AB Volvo» şirkətinin maşın biznesini satın aldı. 1980-ci illərdə yapon şirkətlərinin ABŞ şirkətlərini ələ keçirməsi dalğasının ardınca 1990-cı illərdə Almaniya və Britaniya firmaları diqqət mərkəzinə çevrildi. «Chrysler Corporation» Almaniyanın «Daimler-Benz AG» firması ilə birləşdi, «Deutsche Bank AG» «Bankers Trust»-ı ələ keçirdi. Və biznes tarixində ən ironik bir hadisə baş verdi: «Exxon Corporation» şirkəti ilə «Mobil Corporation» şirkətləri birləşərək Con D. Rokfellerin bir sənaye sahəsində hökmranlıq etdiyinə görə 1911-ci ildə Ədliyyə

Nazirliyi tərəfindən parçalanan «Standard Oil Company» imperiyasının yarıdan çox hissəsini yenidən bərpa etdi. 81,380 milyardlıq əmlaka malik olan bu birləşmə inhisarçılıq əleyhinə mübarizə rəsmiləri arasında narahatlığı artırdı və hətta Federal Ticarət Komissiyasının həmin birləşməni yekdilliklə mühakimə etməsinə səbəb oldu. Komissiya «Exxon» və «Mobil» şirkətlərindən şimal-şərq və Orta Atlantika ştatlarındakı, Kaliforniya və Texasdakı 2.134 yanacaq doldurma məntəqəsi ilə təchizat müqavilələrini satmağa və yaxud özlərindən ayırmağa razı olmalarını, onların Kaliforniyadakı böyük neftayırma zavodundan, neft terminalları, neft kəməri və digər əmlaklardan məhrum edilmələrini tələb etdi. Bu, inhisarçılıq əleyhinə mübarizə idarələrinin mandatlaşdırdığı ən iri parçalama nümunələrindən birinə çevrildi. Federal Ticarət Komissiyasının sədri Robert Pitofski xəbərdarlıq edərək bildirdi ki, neft sənayesi sahəsində bu cür geniş «milli hüdudlara» yiyələnən birləşmələr bundan sonra da «inhisarçılıq əleyhinə mübarizə tədbirlərinə» məruz qala biləcəklər. Federal Ticarət Komissiyası dərhal İnhisarçılığa Qarşı Mübarizə İdarəsinə «BP Amoco PLC» şirkəti tərəfindən «Atlantic Richfield Company» şirkətinin satın alınmasını önləməyi tövsiyə etdi. Bu cür birləşmələrə baxmayaraq, bəzi firmalar öz biznes əksiklərini rəqibləriylə birgə müəssisələr qurmaq vasitəsilə arada qaldırmağa çalışdılar. Bu cür sazişlər şirkətlərin əməkdaşlıq etməyə razılaşdıqları məhsul istehsalı sahəsində rəqabəti aradan qaldırdığına görə onlar bazar qanunlarına inhisarçı birliklər qədə təhlükə törədə bilərdilər. Ancaq inhisarçılıq əleyhinə federal agentliklər bəzi belə birgə müəssisələrin faydalı olacağına inandıqları üçün onlara öz xeyirdualarını verdilər. Amerika şirkətlərinin çoxu, həmçinin, müştərək araşdırmalara və məhsul inkişafı fəaliyyətlərinə qoşuldu. Ənənəvi olaraq şirkətlər əsasən ticarət təşkilatları vasitəsilə müştərək araşdırmalar aparır və yalnız bu araşdırmalar başa çatdıqdan sonra ətraf mühit və sağlamlıq problemlərini tənzimləməyə çalışırdılar. Lakin Amerika şirkətləri xarici istehsalçıların məhsulun inkişafı və istehsalı sahəsində bir-birləriylə əməkdaşlığını müşahidə etdikcə bu qənaətə gəldilər ki, onlar öz vaxt və pullarını bütün bu araşdırmaların aparılmasına sərf etməməlidirlər və

beləliklə, «Semiconductor Research Corporation» və «Software Productivity Consortium» kimi iri araşdırma konsorsiumları meydana çıxdı.

Dünyanın ən iri kompüter şirkəti olan «International Business Machines» 1991-ci ildə ilk fərdi kompüter istehsalçısı «Apple Computer» şirkətiylə müxtəlif kompüterlərdə istifadə oluna bilən yeni kompüter proqramı təminatı sistemi yaratmaq barədə razılığa gələndə qatı rəqiblər arasında faydalı əməkdaşlıq nümunəsi meydana çıxdı. IBM və «Microsoft» şirkətləri arasındakı eyni məqsədli proqram təminatı sistemi barədə razılaşma 1980-ci illərin ortalarında pozulmuşdu və o zaman «Microsoft» özünün bazarda hökmranlıq edən «Windows» sistemi ilə xeyli önə sıçramışdı. 1999-cü ildə IBM də yeni kompüter texnologiyaları inkişaf etdirmək məqsədilə «Dell Computer» şirkəti ilə razılığa gəldi və beləliklə, bazara yeni bir möhkəm biznes vahidi daxil oldu. 1960 və 1970-ci illərdəki birləşmə dalğası korporativ yenidən təşkilatlanmalara və parçalanmalara aparıb çıxardığı kimi, son dövrlərdəki yeni birləşmələrin də bir çoxu onların öz əməliyyatlarını yenidən qurmaları ilə bağlı korporativ səylərlə müşayiət olundu. Belə ki, qlobal rəqabətin güclənməsi Amerika şirkətlərini daha çevik və daha səmərəli ola bilmək üçün ciddi səylər göstərməyə məcbur etdi. Əksər şirkətlər ümitsiz hesab etdikləri istehsal xətlərini dayandırdı, öz filiallarını və digər tərkib hissələrini ixtisar etdi, bir sıra fabrik və zavodlarını, topdan və pərakəndə satış mağazalarını birləşdirdi və ya bağladı. Kiçilmə dalğasının ən qızgın çağlarında «Boeing», «AT&T» və «General Motors» kimi nəhənglər də daxil olmaqla, əksər şirkətlər bir çox menecerini və aşağı səviyyəli işçisini işdən azad etdi. Bir çox istehsal şirkətlərindəki işçi ixtisarlarına baxmayaraq, 1990-cı illərdəki canlanma dövründə iqtisadiyyat işsizlik səviyyəsini aşağı hədlərdə saxlaya biləcək qədər çevikləşmişdi. Belə ki, işəgötürənlər yüksək texnoloji qabiliyyətə malik işçilər tapmaq uğrunda mübarizə aparır, iş yerlərinin durmadan artdığı xidmət sahəsi istehsal məhsuldarlığının yüksəlməsi nəticəsində azad olunmuş işçi qüvvəsini özünə cəlb edirdi. «Forçun» jurnalının statistik məlumatlarına görə, ABŞ-ın ən iri 500 sənaye şirkətində işçilərin sayı 1986-cı ildə 13,4 milyon nəfərdən 1994-cü ildə 11,6 milyon nəfərə düşmüşdü. Ancaq bu jurnal öz

təhlillərini sənaye deyil, xidmət sahəsi firmaları da daxil olmaqla, ümumiyyətlə 500 ən iri şirkət üzərinə yönəldikdə məlum oldu ki, 1994-cü ildə bu göstərici 20,2 milyon nəfər təşkil etmiş, 1999-cü ildə isə 22,3 milyon nəfərə çatmışdır. İqtisadiyyatın uzun illər ərzində davamlı olaraq güclənməsi və Amerikanın biznes müəssisələrində baş verən bütün bu təmərküzləşmələr və möhkəmlənmələr sayəsində orta hesabla bir şirkətin işçi qüvvəsinin həcmi 1988-1996-cı illər arasında 17.730 işçidən 18.654 işçiyə qədər artmışdır. Birləşmələrin və yenidənqurulmaların ardınca baş verən işdən azadolunmalara baxmayaraq, bu, həqiqətən belədir və kiçik firmaların öz sayında və onların işçilərinin sayında baş verən artımları doğru-düzgün əks etdirir.

19-cu əsrin sonlarında amerikalılar korporasiyaların nəhəng həcmdə kapital toplayaraq daha kiçik müəssisələri udma və yaxud digər firmalarla birləşərək və ya sövdələşərək rəqabəti öldürə biləcəklərindən ehtiyat edirdilər. Hər halda tənqidçilər deyirdilər ki, biznes monopoliyaları alıcıları daha baha qiymətlər ödəməyə məcbur edəcək və onların seçim haqlarını əllərindən alacaq. Bu narahatlıq monopoliyaları parçalamaq və ya onlardan qorunmaq məqsədini güdən iki mühüm qanunun - 1890-cı ildə İnhisarçılıq Əleyhinə Şerman Aktının və 1914-cü ildə İnhisarçılıq Əleyhinə Kleyton Aktının meydana çıxmasına səbəb oldu. Hökumət monopoliyaları məhdudlaşdırmaq üçün 20-ci əsr boyu bu qanunlardan istifadə etmişdir. 1984-cü ildə inhisarçılıq əleyhinə mübarizə aparan hökumət məmurları Amerika Telefon və Teleqraf Şirkətinin telefon xidməti sahəsində yaratdığı inhisarı aradan qaldırmaq üçün onu parçaladı. 1990-cı illərin sonunda isə Ədliyyə Nazirliyi bir neçə il ərzində böyüyərək 22.357 milyonluq əmlaka sahib olan «Microsoft» korporasiyasının kompüter proqramları bazarında hökmranlığını məhdudlaşdırmağa çalışdı.

İnhisarçılıq əleyhinə qanunlar rəqabəti gücləndirsə də, ABŞ şirkətlərinin getdikcə böyüməsinə maneçilik törətmir. 1999-cü ildə ölkədə hər birinin 300 milyard dollar həcmində aktivləri olan və əvvəlki dövrlərin iri şirkətlərini kölgədə qoyan yeddi nəhəng korporativ şirkət vardı. Bəzi tənqidçilər bir neçə iri firma tərəfindən əsas sənaye sahələrinə nəzarətin artmasından narahat olduqlarını bildirir, avtomobil və polad istehsalı kimi sənaye sahələrinin bir neçə iri şirkətin hökmranlığı etdiyi

oligopolisi xatırlatdığını iddia edirlər. Digərləri isə qeyd edirlər ki, bu iri şirkətlərin çoxu dəhşətli qlobal rəqabətlə üz-üzə qaldıqları üçün geniş həcmələrinə rəğmən öz güclərini azalda bilməzlər. Əgər alıcılar yerli avtomobil sənayeçilərindən narazıdırlarsa, xarici şirkətlərin maşınlarını ala bilirlər. Bundan əlavə, alıcılar və istehsalçılar bəzi hallarda əvəzləyici məhsullara, məsələn, alüminium, şüşə, plastik və yaxud konkret olaraq poladı əvəz edən digər məhsullara üz tutaraq yaranmaqda olan inhisarların qarşısını ala bilirlər. Biznes liderləri arasında korporativ böyümə ilə bağlı narahatlığa münasibət çox müxtəlifdir. 1960-cı illərin sonlarında və 1970-ci illərin əvvəllərində ambisiyalı şirkətlərin çoxu ən möhkəm federal antiinhisar qanunlarının şirkət birləşmələrinin eyni sənaye sahəsində məhdudlaşdırılmasını tələb etməsi səbəbindən kənar biznes sahələrinə yiyələnərək öz fəaliyyətini rəngarəngləşdirməyə çalışırdı. Biznes liderlərinin təsəvvür etdikləri kimi, bir qayda olaraq holdinq şirkəti, neft hasilatı və kino istehsalı kimi bir-birindən fərqli fəaliyyətlərlə məşğul olan filial firmalar qrupundan ibarət biznes təşkilatlanması tipi olan konqlomeratlara stabillik daha çox xasdır. Əgər bir məhsula tələbat zəifləyərsə, bu nəzəriyyə işə düşür, digər biznes sahəsi tarazlığı təmin edir. Ancaq bu üstünlük bəzi hallarda bir məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmaya nisbətən müxtəlif fəaliyyət sahələrinin idarə olunmasında daha böyük çətinliklərin üzə çıxması səbəbindən öz əhəmiyyətini itirir.

Dünya təcrübəsində antiinhisar qanun vericiliyinin iki sistemi vardır:

- Qadağanedici
- Tənzimləyici

Qadağan edici sistem inhisara qaşı daha radikal davranan bir sistemdirki, burada inhisara qəti qadağa qoyulur. Bazarda rəqabətlə davranmayan inhisarı aradan çıxarır. Bu sistemə misal olaraq biz ABŞ və Yaponiyanın antiinhisar qanunvericiliyini göstərə bilərik. Tənzimləyici sistem daha çox Avropa İttifaqı ölkələri üçün xasdır və daha mülayim bir yanaşma göstərir, inhisara qarşı çıxmır lakin inhisar özünü birüzə verdikdə ona qarşı tənzimləyici tədbirlər görür.

Hazırda rəqabət münasibətlərinin şaxələnmiş qanunvericilik və institusional tənzimləmə bazası formalaşmışdır. Bu sahədə beynəlxalq və regional təşkilatlar və

qabaqcıl ölkələrin mövcud prinsipləri, qanunları, norma və qaydaları və qəbul olunmuş aktlar hamısı mənbələr hesab olunur. Son illərdə iqtisadiyyatın təmərküzləşməsi, iri strukturların formalaşması, bazar subyektləri arasında razılaşmış sazişlər, haqsız rəqabət və böyük həcmdə inhisar mənfəət əldə edilməsi kəskin xarakter almışdır.

Bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi olan rəqabət mühitinin və antiinhisar fəaliyyətinin inkişafı üzrə müvafiq siyasət, qanunvericilik və icra orqanlarının təkmilləşdirilməsinə dair dünya təcrübəsi və bu sahədə Azərbaycandakı vəziyyətin müqayisəli təhlili Azərbaycan Respublikasında da bu istiqamətdə ciddi islahatların aparılmasını zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasında da antiinhisar siyasəti və qanunvericiliyi Azərbaycan dövləti müstəqillik qazandıqdan sonra müstəqil iqtisadiyyatın və siyasətin formalaşmağa başlaması ilə zəruri hərəkətverici qüvvə kimi meydana gəlmişdir. Bu həmçinin yeni yaranmış bir dövlətin necə iqtisadi yol seçəcəyini müəyyən etmək və onun bir növ hüquqi bazasını formalaşdırmaq üçün yaradılmışdır. Çünki müasir bazar iqtisadiyyatlı dövlətlərdə ən mühüm istiqamətlərdən birini məhz antiinhisar siyasəti və qanunvericiliyi tənzimləyir.

Azərbaycanda antiinhisar siyasətinin formalaşdırılmasının başlanğıc tarixi kimi “Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyun 1992 – il tarixli Fərmanını hesab etmək olar. Mərkəzi və Şərqi Avropanın keçmiş socialist ölkələri və keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarında rəqabət hüququ mövcud siyasi vəziyyətlə bağlı yeni yaranmaqda olduğu halda , artıq həmin vaxt da Kanada və ABŞ- da antiinhisar qanunvericiliyi və orqanları artıq 100 ildən uzun müddət idiki fəaliyyət göstərirdi. Avropa Birliyi ölkələrində isə artıq uzunmüddət fəaliyyət göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, vəzifəsi antiinhisar qanunvericiliyinə riayət etmək üçün dövlət nəzartini həyata keçirmək olan bu Komitə sonralar Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tərkibində olan bir quruma çevrildi və

dəfələrlə 2001, 2006, 2009 – cu illərdə hüquqi status və təşkilatı struktur dəyişikliyinə uğramış, əvvəlcə Departament, sonra Dövlət Xidməti status almışdır.

Artıq 1993-cü ildə antiinhisar orqanına malik Azərbaycan Respublikası 4 Mart 1993-cü ildə “ Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanunu qəbul etdi. Bu Qanunu 1.1-ci maddəsinə 2002-ci ildə edilən dəyişikliyə əsasən “Azərbaycan Respublikasında antiinhisar qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından, bu Qanundan, “Təbii inhisarlar haqqında”, “ Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarından və digər normativ-hüquqi aktlardan ibarətdir.

“Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu hazırlanarkən həmin vaxt keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrini arasında bu sahədə ilk qanunvericilik aktı olan – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının 22 mart 1991- ci ildə qəbul olunmuş “Rəqabət və əmtəə bazarlarında inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması haqqında” Qanunundan nümunə kimi istifadə edilmişdir. Bu qanunun formalaşmasında ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrinin qanun vericiliyindən istifadə olumuşdur. RSFR- in bu qanunu keçmiş Sovet İttifaqında ilk dəfə konkret formada rəqabətin və sahibkarlığın inkişafına əsaslanan bazar münasibətlərinin yaranmasına və formalaşmasına kömək göstərilməsi, dövlətin yürütdüyü rəqabət siyasətinin əsas vəzifələri, haqsız rəqabət və onun qarşısının alınması və aradan qaldırılması və antiinhisar qanunvericiliyinə riayət olunmasına dövlət nəzarəti kimi məsələləri tənzimləyən bir baza yaradıcısıdır.

“Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu “Ümumi müddəlar”, “İnhisarçılıq fəaliyyəti” və “Yekun müddəlar” olmaqla 4 bölmədən və 23 maddədən ibarətdir. Qanunun birinci bölməsi antiinhisar qanunvericiliyi, onun məqsədləri, tətbiq dairəsi, antiinhisar siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları və əsas anlayışlardan bəhs edir. İkinci bölmə konkret olaraq dövlət inhisarçılığı, sahə inhisarçılığı, yerli inhisarçılıq, təsərrüfat subyektlərinin üfui və şaquli sazışlər nəticəsində yaranan inhisarçılıq, təbii inhisarçılıq, patent-lisenziya inhisarçılığı və yerin təkindən istifadə inhisarçılığının təzahür formlarını və metodlarını müəyyən edir. Üçüncü bölmə inhisarçılıq fəaliyyətinin və meylərinin

qarşısının alınması ilə əlaqədar olaraq təsərrüfat subyektlərinin və onların birliklərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi zamanı antiinhisar qanunvericiliyə riayət olunmasına dövlət nəzarəti, səhmlərin əldə olunması zamanı təsərrüfat subyektləri arasında bağlanmış əqdlərin həyata keçirilməsində antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarəti, inhisarçılıq fəaliyyətinin aradanqaldırılması və bu kimi məsələlərdən bəhs edilir. Dördüncü bəlmə də bu Qanunun pozulmasının nəticələri, qanunun pozulmasına görə məsuliyyət və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının vəzifəli şəxslərinin məsuliyyətini müəyyən edir.

Qəbul edildiyi dövr üçün bu Qanun mütərəqqi hal hesab olunurdu, çünki bu sahədə olan boşluğu doldurmaq, sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləmək və formalaşdırmaq yeni yaranan bir dövlət üçün və formalaşmaqda olan iqtisadiyyatı üçün önəmli addım idi. Lakin heşdə bu Qanun mükəmməl deyildi qanunda olan boşluqlar və çatışmamazlıqlar zaman keçdikcə, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, yeni tələblər yarandıqca və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya gücləndikcə özünü açıq şəkildə biruzə verdi. Hal hazırda isə bu qanunu günümüz tələblərinə uyğunlaşdırmaq və inhisarçılıqla bağlı problemlərin həllində qanunvericiliyi daha da təkmilləşdirmək və bu Qanunda bir sıra dəyişikliklər etmək, xüsusiləşqauli müqavilələr və onların qiymətləndirilməsi, gizli üfüqi sazişlərin (kartellərin) açılması üçün istifadə olunan güzəşt tədbirlərinin tətbiqi, təsərrüfat subyektlərinin birləşməsi üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığının alınması prosedurlarının sadələşdirilməsi və bazarda hökmran mövqeyin müəyyən edilməsi normalarının müasir rəqabət qanunvericiliyi baxımından dəyişililik edilməli və təkmilləşdirilməlidir.

Qanunda rəqabəti məhdudlaşdıran hökmran mövqeyə yol verə bilən hədlər və amillər hərtərəfli və dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Qanunun 4-cü maddəsində qeyd olunan əmtəə bazarında hökmran mövqe hesab olunan 35% -lik bazar payı ilə yanaşı digər amillərin məcburiliyi, həmçinin bu həddin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunan informasiya mənbələrinin müxtəlifliyi və mötəbərliyi təmin olunmalıdır. Lakin dünyanın qabaqcıl ölkələrinin qanunvericiliyində konkret bir həddi hökmranlıq üçün kifayət saymır və müxtəlif bazar payları üçün müəssisənin hansı məhsul

istehsal etdiyi də nəzərə alır. Buna misal olaraq ABŞ göstərə bilərik. ABŞ-da inhisarçılıq əleyhinə mübarizə aparan hökumət rəsmiləri mal və ya xidmət bazarının 30 faizinə nəzarətə nail olan şirkətlərə inhisarçı güc təhlükəsi kimi baxırlar. Ancaq bu, təxmini hesablamadır. Çox şey digər şirkətlərin bazardakı rəqabət gücündən asılıdır. Digər şirkətlər bazarda müqayisə oluna biləcək paylara sahib olarlarsa, şirkətin bazara nəzarəti 30 faizdən çox olanda belə o, inhisarçı güc kimi qiymətləndirilmir. Məhz Azərbaycanda da antiinhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsi zamanı, hökmran mövqedən sui-istifadə halı müəyyən edilməli, sazişlərin və razılaşdırılmış hərəkətlərin istehlakçılara, bazar, innovasiya və texnologiyaların inkişafına təsiri və bu hallara yol verilmiş müəssisələrin müvafiq olaraq əldə etdiyi mənfəət nəzərə alınmalıdır.

Daha bir məsələ ARn-in antiinhisar qanunvericiliyində “kartel” və “razılaşdırılmış hərəkətlər” kimi anlayışların olmamasıdır. Qanunvericilikdə bu anlayışların ehtiva etdiyi hallar “üfüqi sazişlər” kimi verilmişdir. Bu anlayış isə çox geniş olduğundan “kartel” və “razılaşdırılmış hərəkətlər” kimi anlayışların iqtisadi və hüquqi mənalara dəqiq ifadə etməyir. Qanunun 10-cu maddəsində “Bazar subyektlərinin üfüqi və şaquli sazişlər nəticəsində yaranan inhisarçılıq” əlamətləri kimi göstərilmiş bu hallar qarışıq və ümumi təsvir olunmuşdur. Bir sıra ölkələrin qanunvericiliyində bu cür davranışlara münasibətdə “rəqabət əleyhinə olan sazişlər” terminindən istifadə olunur. Ona görə bizim qanunvericilikdə də məhz bu anlayışlar və hallar dəqiq şəkildə ifadə olunmalıdır.

Digər önəmli məsələ qanunda antiinhisar orqanının öz fəaliyyəti və qərarları barədə ictimaiyyətə hesabat verməsinə dair tələbin öz əksini tapmamasıdır. Buna görə bu boşluğun aradan qaldırılması üçün qanuna antiinhisar orqanının öz fəaliyyəti və qərarları barədə məlumatları açıqlanması barəsində qanunda yeni maddələr yaradılmalıdır və orada antiinhisar fəaliyyəti ilə məşğul olan orqanın ictimaiyyətə hesabat verməsi təmin edilməlidir. Qanunda belə bir dəyişliyin olması antiinhisar orqanında şəffaflığın artmasına və həmçinin qanunun daha ədalətlə tətbiq olunmasına şərait yaradacaqdır.

Qeyd etdiyim kimi rəqabət, iqtisadi həyatda bazar subyektlərinin daha çox məhsul satmaq, daha çox mənfəət əldə etmək uğrunda öz aralarında girdikləri bir yarışdır. Bu yarışın hüquqa zidd yerinə yetirilməsi və ya inhisarçılıq yolu ilə məhdudlaşdırılması qanunla qadağan edilib. Bu qadağalar da öz növbəsində iki formada reallaşa bilər:

1. Haqsız rəqabətin qadağan olunması
2. İnhisarçılığın qadağan olunması

Haqsız rəqabətlə əlaqədar antiinhisar qanunvericiliyində mövcud olan hüquqi boşluğun aradan qaldırılması və haqsız rəqabət hallarının qarşısının alınması üçün 2 iyun 1995-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının “Haqsız rəqabət haqqında” Qanunu qəbul edildi. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 3 fəsil və 15 maddədən ibarət olub, əsasən haqsız rəqabətin formalarını və bu cür davranışlara görə cəzanı özündə birləşdirir. Bu Qanunun əsas anlayışlarından bəhs edən 1-ci maddəsi haqsız rəqabəti- “bazar subyektinin sahibkarlıq fəaliyyətində mövcud qanunvericiliyə zidd və ədalətsiz üsullar ilə üstünlük əldə etməyə yönəlmiş, bununla da digər bazar subyektlərinə zərər vura bilən, yaxud onların işgüzarlıq nüfuzuna xələl yetirə bilən hərəkətlər” kimi müəyyən edir.

Qanuna görə iqtisadi rəqabətin hüquqa zidd hərəkətləri ilə pozulması zərər və ya zərər dəymə təhlükəsinin meydana gətiribsə həmin hərəkət haqsız rəqabət sayılır. Qanunun 3-cü maddəsində aşağıdakı hallar sahibkarlıq fəaliyyətində haqsız rəqabətin formaları kimi göstərilir:

- Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi;
- Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması;
- Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə;
- Haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti;
- Haqsız işgüzarlıq davranışı;
- İstehlakçıların çaşdırılması.

Qanunun 4-9-cu maddələrində yuxarıda sadalanan haqsız rəqabət formaları ayrı-ayrılıqda təsvir olunmuşdur. “Haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti” və “Haqsız

işgüzarlıq davranışı” və orada rəqabətin əlamətləri kimi müəyyənləşdirilmiş “əmtəələrin məcburi əlavə çeşidlə satışı”, “müqavilələrdə əsassız birtərəfli üstünlüklərin nəzərdə tutulması”, “qiymətlərin artırılması nəzərdə tutulduğu günədək, yaxud qiymətlərin artmasına şərait yaratmaq məqsədi ilə əmtəələrin təsərrüfat dövriyyəsiindən çıxarılması və ya buraxılmaması” və “müəyyən vaxt ərzində rəqabətdən və ya onun müəyyən formasından əl çəkmək haqqında tərəf müqabili ilə bağlanmış və bazar subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətinə ciddi məhdudiyyətlər yaratmayan sazişin pozulması” halları¹¹ daha şox hökmran mövqedə olan təsərrüfat subyektinin bazar inhisarlaşdırılmasına yol verməmək üçün qadağan edilməli olan davranış formalarına aiddir.

Qanunun 10-cu maddəsi sahibkarlıq fəaliyyətində qanunsuz ödənişlərin yolverilməzliyindən bəhs edən maddədir. Adından da göründüyü kimi bu maddə, haqsız rəqabət davranışlarından daha çox iqtisadi korrupsiya və rüşvət halı kimi müvafiq qanunvericilikə cəzalandırılmalıdır. Belə ki, qanunsuz ödənişlərə bu qanunun 1- maddəsində verilmiş tərifi-rəqabət mübarizəsində əsassız (haqsız) üstünlüklər əldə etmək məqsədi ilə dövlət orqanlarının vəzifə şəxslərini, siyasi partiyalarda rəhbər vəzifə tutan şəxsləri, kütləvi informasiya vasitələri işçilərini, bazar subyektlərinin rəhbərliyini və əməkdaşlarını öz tərəfinə çəkmək üçün nəzərdə tutulan maddi və qeyri- maddi xarakterli ödənişlər, Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya qarşı mübarəz haqqında” Qanunun 1-ci maddəsində və Cinayət Məcəlləsinin 33-cü fəslinin müvafiq müddəalarında ki anlayışlarla mənaca eynidir. Ona görə də bu cür məsələlər müvafiq qanunvericiliyə uyğun həll edilməlidir.

Ümumiyyətlə, “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun bu və müddəalarının iqtisadi hadisələrin məzmunu və rəqabətin nəzəri əsaslarına uyğun, əsassız təkrarçılığa yol vermədən antiinhisar (rəqabət) qanunvericiliyinin məntiqi sistemliliyi və normativ-hüquqi monolitliyi təmin olunmaqla təkmilləşdirilməsi vacibdir.

¹¹ “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu 7 və 8- ci maddələr.

“Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanunun 1.1- ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyini təşkil edən digər bir qanun 15 dekabr 1998-ci il tarixində qəbul olunmuş “Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Bu qanunvericilik aktı: qanunun məqsədi, qanunun tənzimlədiyi münasibətlər, təbii inhisarlar haqqında qanunvericilik, əsas anlayışlar, təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri, təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, tənzimləmə üsullarının tətbiq olunması üçün əsaslar, təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinə dövlət nəzarəti, təbii inhisarları tənzimləyən orqanların səlahiyyətləri, təbii inhisar subyektlərinin informasiyanı açıqlamaq vəzifəsi, təbii inhisar subyektlərinin və təbii inhisarları tənzimləyən orqanların vəzifəli şəxslərinin məsuliyyəti və zərərin ödənilməsi başlıqlı 14 maddədən ibarətdir. Qanunu 4-cü maddəsi Əsas anlayışlara aydınlıq gətirir və bu maddədə təbii inhisara belə bir tərif verilmişdir ki, “təbii inhisar- istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinə görə rəqabətin olmadığı şəraitdə tələbatın ödənilməsi daha səmərəli olan və inhisar subyektlərinin istehsal etdiyi (satdığı) əmtəə istehlakda başqa əmtəə ilə əvəz edilə bilməyən əmtəə bazarının vəziyyətidir”.

Qanun konkret olaraq təbii inhisar sahələri, burada fəaliyyət şərtləri, bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin hüquq və vəzifələri, dövlət nəzarəti və tərəflərin səlahiyyət və məsuliyyətini müəyyən edir. “Təbii inhisar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən, “Qanun təbii inhisar subyektlərinin, istehlakçıların, müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünü idarəetmə orqanlarının iştirak etdiyi məhsul, iş, xidmət (bundan sonra əmtəə) bazarlarında yaranan münasibətləri tənzimləyir” və “Bununun müəyyən etdiyi hallar istisna olmaqla, onun müddəaları təbii inhisar subyektlərinin təbii inhisara aid olmayan fəaliyyət sahələrinə şamil edilmir”.

Qeyd edilməlidir ki, təbii inhisarların tənzimlənməsi ilə əlaqədar qanunlar qabaqcıl xarici təcrübədə antiinhisar və ya rəqabət qanunvericiliyinin birbaşa tərkib hissəsi kimi göstərilir. Bu sahə rəqabətin olmadığı və daha çox təchizatın təmin edilməsi ilə əlaqədar inzibati tənzimləmə metod və vasitələri ilə tənzimlənilir. Məhz bu

səbəbdəndir ki, qabaqcıl xarici təcrübədə təbii inhisarların tənzimlənməsi antiinhisar qanunvericiliyinə daxil edilmir və xüsusi tənzimələr haqda qanunvericiliyinin tərkib hissəsi olur. Belə olduqda Azərbaycan Respublikasının “Təbii inhisarlar haqqında” Qanunun tənzimləmə metodları istiqamətlərinin müxtəlifliyinə görə, həmçinin ixtisaslaşmış sahələri olduğuna görə bu Qanun müstəqil sahə kimi ayrıca qanunvericiliklə tənzimlənməli və Azərbaycan Respublikasının “Antiinhisar fəaliyyətin tənzimlənməsi” haqqında Qanunundan çıxarılmasına ehtiyac vardır. Məhz “Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun 1-ci maddəsində də göstərildiyi kimi, bu Qanunun məqsədi-“Təbii inhisarlarla bağlı dövlət tənzimlənməsinin təşkilatı və hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Təbii inhisar subyektləri ilə istehlakçıların maraqlarının uzlaşdırılmasını təmin etməyə yönəldilmişdir”. Çünki bu sahədə rəqabət və haqsız rəqabətlə bağlı bir hissə yoxdur və burada söz hər hansı bazara ziyan vuracaq inhisarlaşmadan belə gedə bilməz bu su təchizatının, qaz təchizatının, energetika, nəqliyyat, rabitə və sair sahələri tənzimləyən qanundur. Bu Qanunun ayrıca qanunvericilik kimi verilməsi “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanunun öz fəaliyyətində daha da ixtisalaşmasına və konkret hədəflər seçməsinə dahada yardımçı olacaqdır.

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, təbii inhisarlar üzərində dövlət nəzarətinin yalnız zahiri “görüntülü” tətbiqi ölkənin iri iqtisadi subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərə bilməməyində əsas rol oynayan amillərdən biri olmuşdur. Məsələn, “Azərkimya” Dövlət Şirkətinin dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsində (məcmu gəlirdə) xüsusi çəkisi cəmi 1% (1997-ci il) olmuşdur. Baxmayaraq ki, kimya sənayesinin məhsulları (həmin ildə) ölkə üzrə ümumsənaye istehsalının 15-20%-ni təşkil edirdi. Təbii inhisarların antiinhisar yönümlü tənzimlənməsi son dərəcə mürəkkəb xarakterə malik münasibətlər sisteminin bütövlükdə sağlamlaşdırılmasını tələb edir. Belə ki, əvvəla, təbii inhisarlar dövlətin istehsal infrastrukturu kompleksini formalaşdıran əsas bazadır. İkincisi, milli sənayenin, eləcə də bütövlükdə real sektorun inkişafı təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət xüsusiyyətlərindən birbaşa asılılıqdır. Üçüncüsü, iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılması prosesi real bazar

münasibətlərinin inkişafını əngəlləməməlidir. Bu o deməkdir ki, problemin sistemli şəkildə qoyuluşu birtərəfli xarakter daşıya bilməz. Yəni, iqtisadi subyektlərin maraqlarının mühafizəsi təbii inhisar subyektlərinin “əzilməsi” hesabına həyata keçirilə bilməz. Məsələn, elə həmin 1997-ci ildə “Azəriqaz” SC–i təbii qazın 1000 m^3 -ni ARDNŞ-dən 57 min manata satın alır və digər məsrəflərə birlikdə həmin həcmdə qazın maya dəyəri səhmdar cəmiyyətdə 100 min manat başa gəlirdi. Amma “Azəriqaz” 1000 m^3 təbii qazı son istehlakçılara 25 min manata satırdı. Fərq isə müəssisənin hesabına tutulurdu.

Yuxarıda haqqında bəhs olunan qanunlarla yanaşı, “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.1- maddəsində qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyi həmçinin “digər normativ-hüquqi aktlardan ibarətdir”. Azərbaycan Respublikasının mövcud antiinhisar qanunvericiliyindən danışarkən “Antiinhisar siyasəti və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin № 113, 24 iyun 2009-cu il tarixli Fərmanı 25 dekabr 2009-cu il tarixli, 203 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti haqqında Əsasnamə”, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı ilə, 29 may 1998-ci il tarixində təsdiq edilmiş “Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılması Qaydaları” və həmçinin antiinhisar orqanının qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasında antiinhisarçı müəssisələrində dövlət reyestri haqqında Əsasnamə (15 yanvar 1993-cü il), “Təsərrüfat subyektlərinin, assosiasiyaların, sahələrarası regionlararası və digər birliklərin yaradılması və yenidən təşkili ilə bağlı antiinhisar orqanının razılığının alınması haqqında ərizələrə baxılması Qaydaları” (21 dekabr 1994-cü il), “Şərikli müəssisələrdə payçıların və təsisçilərin nizamnamə kapitalındakı paylarının səhmdar cəmiyyətlərin sadə adlı səhmlərinin alınması üzərində nəzarətin və bir-birinin əmlakına nəzarət edən hüquqi şəxslərin müəyyənləşdirilməsi qaydaları haqqında Təlimat” (21 dekabr 1994-cü il) və sairə qeyd etmək lazımdır.

“Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda göstərilən qanunvericilik və müvafiq normativ-hüquqi aktlarla yanaşı, bir sıra digər məcəllə və qanunlar da vardır ki, onların əsas məqsədi antiinhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsi olmasa da, öz təyinatları istiqamətində antiinhisar fəaliyyətinin çox mühüm aspektləri ilə bağlı məsələlərin həllində vacib hüquqi mənbələrdir. Belə qanunvericilik aktlarına Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi “İnhisarçılıq hərəkətləri və rəqabətin məhdudlaşdırılmasını qadağan edən” 199-cu maddə, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi kommersiya hüquqi şəxslərin bazardakı mövqeyindən və razılaşmalardan rəqabət əleyhinə istifadə etməsinə qarşı, franşayzinq və rəqabət münasibətləri və ticarət nümayəndəsinin rəqabətlə bağlı davranışı kimi məsələlərlə əlaqədar- 560.3.5, 560.3.6, 729, 799-cu maddələri, İnzibati Xətalər Məcəlləsi haqsız rəqabətlə əlaqədar reklam haqqında qanunvericiliyin pozulmasına dair 221-ci maddə, “Dövlət satınalmaları haqqında” Qanunun- rəqabət mühitinə birbaşa təsir edən dövlətsatınalmalarında iştirakçılıq, ixtisaslaşma, prosedurların şəffaflığı və hesabatlılığı ilə əlaqədar 8, 9, 10, 13- cü və s. maddələri, Reklam haqqında Qanunun- haqsız rəqabət halları ilə əlaqədar 6, 7, 8, 10, 13- cü maddələri və sairə aid etmək olar.

Göstərilən qanunvericilik aktlarının ən mühümlərindən biri də 2000-ci ilə qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki Cinayət Məcəlləsində antiinhisar fəaliyyəti və rəqabətlə bağlı bu cür müvafiq müddəalar olmamışdır. Cinayət Məcəlləsinin məxsusi 199- cu maddəsi “İnhisarçılıq hərəkətləri və rəqabəti məhdudlaşdırma”dan bəhs edir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 199.1- ci maddəsi “İnhisarcasına yüksək və ya inhisarcasına aşağı qiymət təyin etməklə, habelə bazarı bölüşdürməklə, bazara daxil olma imkanını məhdudlaşdırmaqla, oradan iqtisadi fəaliyyətin digər subyektlərini kənarlaşdırmaqla, vahid qiymət təyin etməklə və ya saxlamaqla inhisarçılıq hərəkətlərini” ictimai təhlükəli cinayət əmələri kimi təsnif etmiş və məsuliyyət müəyyənləşdirmişdir. Müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin

199.2 və 199.3 cü maddələrində ağırlaşdırıcı hallar göstərilmiş və buna görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir sıra ölkələrində də inhisarçılıq, kartel sövdələşmələri və sair bu kimi rəqabətlə əlaqədar hüquq pozuntularına görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Bununla əlaqədar, bəzi ölkələrdə cinayət əməli kimi təsnif olunan bu cür hərəkətlərin təsviri daha spesifik, əhatəli və detallı verilmişdir. Müvafiq olaraq, bu cür əməllər görə cəza təyin olunması üçün fərqli meyarlar müəyyənləşdirilmişdir.

İnhisarçılıq və rəqabətin digər üsullarla məhdudlaşdırılmasının qarşısının alınması üçün bu sahədə qabaqcıl təcrübəsi olan xarici təölkələrin cinayət qanunvericiliyinin müvafiq nailiyyətlərindən istifadə edilməklə, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin əlaqədar müddələrinin dəyişdirilməsi Məcəllənin 199- cu maddəsinin “işlənməyən maddələr” sırasından çıxmasına və təyinatına uyğun təsirli vasitəyə çevrilməsini təmin edərdi. Bütün sahələrdə olduğu kimi, antiinhisar fəaliyyəti sahəsində də qanunvericiliyin təkmil olması normal sahibkarlıq fəaliyyəti və rəqabət mühiti üçün kifayət etmir. Bunun üçün qanunvericiliyin tam və qətiyyətli tətbiqinə nail olunmalıdır. Bu məsələləridə həyata keçirmək müvafiq orqanın üzərinə düşü. Məhz buna görə, müvafiq orqan öz qərarların tətbiqində və həyata keçirilməsində müstəqil heç kimdən asılı olmamalıdır və orqanın müstəqil qərarlar qəbul edə bilməsi çox vacibdir. Bu mənada Azərbaycan Respublikası antiinhisar orqanının təşkilatı-struktur quruluşunun təkmilləşdirilməsi hələ vacib məsələlərdən biridir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılması Qaydaları” nın 2.1-ci bəndində göstərilmişdir ki, “Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması əlamətləri aşkar edildikdə Antiinhisar Komitəsinin sədri tərəfindən antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında konkret işə baxılması üzrə Komissiya (bundan sonra Komissiya) yaradılması və onun sədrinin təyin edilməsi barədə əmr verilir. Komissiyanın tərkibi üç nəfərdən az olmamalıdır”. Bu müddəadan göründüyü kimi, qanunvericiliyin pozulması ilə əlaqədar işlərə baxan Komissiya

daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış struktur bölmə deyil, yalnız hər bir konkret işə baxılması üçün yaradılan müvəqqəti komissiyadır.

Bütövlükdə isə, ölkədə iqtisadi inkişafa, sosial və siyasəti sabitlik və eləcə də dövlətin müstəqilliyinin təmin olunması üçün Azərbaycanda rəqabət (antiinhisar) sisteminin ciddi və davamlı islahatı, eləcə də bürokratik əngəllər, dövlət qulluğu və siyasəti mövqedən ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin xeyrinə sui- istifadənin qarşısının alınması zəruridir.

Nəticə və təklif

Rəqabət hüquq normalarının birbaşa və əsas məqsədi bazarda rəqabəti qorumaqdır. Bununla belə rəqabət hüquq normaları nə rəqiblərin, nə istehlakçıların nə də peşə və ya sahə qruplarının mənafeyini mühafizə etməyi bir başa hədəf seçmir. Belə ki, rəqabət hüquq normaları, rəqabətin qorunması prosesində ümumi mənada rəqabət normalarına zidd hərəkətlərin mənfi təsirlərini aradan qaldırılmasında iştirak edirlər. Azad bazarın, sağlam rəqabətin təmin olunması üçün əsas şərtlər məhz dövlətin qanunvericilik sisteminin və dövlətin qanunlarının doğru işləməsi və bu qanunları icra edən dövlət orqanlarının işini şəffaf icra etməsi, ictimaiyyətə açıq şəkildə hesabat verilməsi, kimliyindən asılı olmadan bazarda rəqabəti pozan və inhisarçılıq yaradan subyektləri pozduğu qaydalara görə cəzalandırmaq və ya məsuliyyətə cəlb etməkdir. Dövlətin antiinhisar siyasəti mövcud olan qanunvericilik və elmi-nəzəri baxışlara əsaslanmaqla dövlət orqanları qarşısında bu sahədə qısamüddətli və uzunmüddətli fəaliyyət planının təyin edilməsi vəzifəsini qoyur. Nə qədər ki, iqtisadçılar ölkədə həyata keçirilən antiinhisar siyasətini və onu reallasdıran orqanların cəmiyyət üçün səmərəsini, hansı antiinhisar tədbirininin labüd olmasını, hansının isə cəmiyyətin rifahına müsbət və ya mənfi təsir etdiyini tam izah etməyiblər, o vaxta kimi də qanunvericilik əsasən daha kəskin və gözəçarpan birbaşa əsassız qiymət artımını, inhisarçılıq etmək naminə birləşməni bu kimi digər halların qarşısını almağa istiqamətlənəcəkdir. Lakin ölkə iqtisadiyyatında monopoliya sahələri çox olduğu üçün və inhisarçılıqla mübarizədə qanunvericilikdə olan boşluqlardan dolayı, Azərbaycan iqtisadiyyatında dünya və ya Avropa İttifaqı ölkələri səviyyəsində olan bir rəqabətdən söz gedə bilməz. Bu araşdırmadan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ilk öncə qanunvericilik sahəsində ciddi islahatlara ehtiyac var. Tətbiq olunan cərimələr və cinayət məsuliyyətinə cəlb ilə bağlı qanunlarımızda ciddi boşluqlar və bunlardan yayınma halları mövcuddur. Və həmçinin inhisarçı təsərrüfat subyektləri bazarda etdikləri inhisarçı davranışlardan dolayı kimliyindən asılı olmadan cinayətə cəlb edilməli və ya müəyyən cərimələr tətbiq olunmalıdır. Həmçinin ölkəmizdə xarici təsərrüfat subyektlərinə süni şəkildə yaradılan maneələr

vardır ki, məhz bu maneələr aradan qaldırılsa daxili bazarda rəqabətin səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaranar. İqtisadiyyatda olan böyük monopoliyalardan dolayı ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsi aşağıdır. Ümumi şəkildə deyə bilərik ki, iqtisadiyyatın dinamik inkişafı inhisarçılıq fəaliyyətinin düzgün tənzimlənməsi və antiinhisar siyasətinin effektiv həyata keçirilməsindən birbaşa asılıdır.

İqtisadiyyatda inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin səmərəli reallaşması və sağlam rəqabət mühitinin inkişafı məqsədi ilə bir neçə təklif irəli sürülür:

- Antiinhisar fəaliyyətinin hüquqi bazasının formalaşması üçün antiinhisar Qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- Inhisarçı təsərrüfat subyektlərinə cərimələrin tətbiq olunmasında şəffaflığın təmini
- Təbii inhisarların tənzimlənməsində xüsusi siyasətin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir;
- Təbii inhisarların nəzərdə tutulmuş qanunvericiliklə zamanında ictimaiyyəti və KİV-ləri informasiya ilə təmin etməlidir;
- Xarici təsərrüfat subyektləri üçün yaradılan süni maneələr aradan qaldırılmalıdır;

Beləliklə, bütün bunları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdən günümüze qədər antiinhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı irəliləyişlər əldə olunmuşdur, lakin daha dərin islahatlar etmək və “Rəqabət Məcəlləsi Layihəsini” reallaşdırmaq iqtisadiyyatda olan monopoliyalarla mübarizəyə təkan verəcəkdir ki, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəldəcəkdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı

1. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı «Nasir» nəşriyyatı, 2002.
2. Babayev Ə.P. İqtisadi nəzəriyyə T.Vəliyevin, Ə. Babayevin, M.Meybullayevin ümumi redaktorluğu ilə, dərslik. Bakı, Çasıoğlu, 1999.
3. Zeynep Ayata. Hukukun İktisadi Analizi Çerçevesinde Rekabet Hukuku*
4. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Metodik vəsait Bakı: 2011 “İqtisad Universiteti” səh: 50-54.
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Qanun 2012, maddə 15, maddə 59.
6. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Qanun elmi-hüquq jurnalı 2012, maddələr 1-4, maddə 10.
7. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Qanun elmi-hüquq jurnalı 2012. 1-15- ci maddələr.
8. “Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu. Qanun elmi-hüquq jurnalı 2012, maddə 1.1, maddə 2, maddə 4 .
9. “Rəqabət Məcəlləsi Layihəsi” ilə bağlı problemlər haqqında. Gündəlik Teleqraf qəzeti 13.09. 2013- il çapı. Maddə 1.3, maddə 1.4.
10. Qocayev E. “Kartellə mübarizəyə dair beynəlxalq təcrübə” “Ekspert” jurnalı 2008.
11. Qocayev E. “Avropa Rəqabət Hüququ” “Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri” jurnalı, Bakı 2009.
12. “Azərbaycan Respublikası Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyun 1992-ci il tarixli Fərmanı, Qanun , Bakı 2012.
13. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi , 199-cu maddə, 199.2 və 199.3-cü maddələr. Qanun Bakı 2012.
14. “ Antiinhisar siyasəti və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi haqqında “ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Qanun 2012.

15. “Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti haqqında Əsasnamə”, Qanun 2012.
16. “Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılması Qaydaları” və həmçinin antiinhisar orqanının qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasında inhisarçı müəssisələrin dövlət reyestri haqqında Əsasnamə” Qanun elmi-hüquq jurnalı, Bakı 2012.
17. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi, 560.3.5, 560.3.6, 729 və 799-cu maddələr.
18. Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsi, Qanun 2012, 221-ci maddə.
19. Azərbaycan Respublikası “Reklam haqqında” Qanun, Qanun 2012.
20. “Dövlət satınalmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (02.05.1995)
21. “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
22. “Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılması Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (№ 120, 29 may 1998-ci il)
23. “Təsərrüfat subyektlərinin, assosiasiyaların, sahələarası regionlararası və digər birliklərin yaradılması və yenidən təşkili bağlı antiinhisar orqanının razılığının alınması haqqında ərizələr baxılması Qaydaları” (21 dekabr 1994-cü il) Qanun 2012
24. “İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəldilməsi Azərbaycan Respublikası iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi amili kimi”, Azərbaycanın vergi xəbərləri 2011, səh: 121-130.
25. Natiq Cəfərli, Təbii inhisarlar: problemlər və onların həlli yolları, məqaləsi.
26. Aslan Yılmaz, Rekabet Hukuku Dersleri, Ekin Kitabevi, 2010
27. Richard Posner Economic Analysis of Law, 8. Basım, Kluwer, Law, New York, 2011.
28. Бокачева М.А “Монополизм и антимонопольное регулирование: опыт, проблемы и решения Москва 1991

29. Каширин В.В, “Пимашков П.И Демонополизация и развитие конкурентного ценообразования”
30. Цыганова А.Г. “Конкуренция и антимонопольное регулирование” Москва 1999
31. Шумпетер Й, Теория экономического развития. М. Прогресс, 1982.

Internet saytları

1. <http://www.azerenerji.com>.
2. <http://www.socar.az>
3. <http://e-qanun.az/files>
4. <http://tehsil.azerall.info/kitabxana>
5. <http://www.commission-anticorruption.gov.az/view.php?lang=az&menu=3&id=210>
6. <http://www.azerbaijan.az/portal/Economy/Genereal>

АННОТАЦИЯ

В качестве ключевого оружия в борьбе против монополий является закон страны в этой области. Мы рассказали в этой диссертации о борьбе против монополизма, формирования анти монопольного законодательства, в защите экономической безопасности страны.

Магистрская диссертация состоит из вступительной, трех глав, из предложений а также литературного списка.

Введение актуальности самой проблемы, уровень научных исследований, научно-исследовательских, научно-исследовательских целей и задач, предмет и объект работы отражает научные инновации.

Первая глава магистерской диссертации мы изучали монополия и ее теоретическое основание а также роль, право конкурировать в экономике.

Во второй части рассмотрены текущее состояние Азербайджанской Республики монополистической и антимонопольного регулирования.

Последняя часть третьей секции, форма борьбы против монополии и антимонопольное деятельности в этой области к регулированию правовых рамок законов, указов Президента и иных нормативных правовых актов ученых и изученных способов улучшить их.

Борьбы против монополии данного выводов и рекомендаций по совершенствованию нормативно-правовой и конкурентной среды для предоставления практической значимости данные третьей главе.

ANNOTATION

As a main struggle weapon against monopolies is legislation of country belonging to this sphere. In Master's thesis we explained role of development and formation of legislation on competition in the fight against monopoly in provision of economic security of the country.

Master's thesis includes – introduction, three chapter, proposals as well as a list of literature. Introduction reflects in itself urgency of the issue, the level of research, research goals and objectives, scientific innovation of the work.

In first chapter of Master's thesis we learned monopoly and its theoretical foundations, also the role of the right to compete in the economy.

In second section we investigated monopolistic activity and the current condition of anti-monopoly regulation.

The last part of the third section we studied formation of the fight against monopoly in country, rules of regulation of the of antimonopoly activity based on legislative framework in this field, presidential decrees and other normative legal acts, and investigated improvement ways.

Conclusions and suggestions at the end has practical significance for normative legal provision issues on fight against monopoly and development competitive environment.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi iqtisadi rəqabət qabiliyyətlilik ilə sıx bağlıdır. Effektiv iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyi iqtisadi təhlükəsizliyi inkişaf etdirir, həmçinin subyektə iqtisadi təhlükəsizliyin əhəmiyyətini, onun hüquqi səlahiyyətini və faydalılığını yenidən qiymətləndirməyə imkan verir. Beləliklə, müasir dünyanın iqtisadi inkişafının dinamikliyi rəqabətqabiliyyətliliyini şərtləndirir ki, bu da hökuməti milli prioritetlərin sərt prinsiplərini rəhbər tutaraq çevik iqtisadi siyasətin köməyi ilə yorulmadan rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi qayğısına qalmağa məcbur edir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən əsas amillər, milli iqtisadiyyatın vəziyyəti, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin səviyyəsidir və dünya təsərrüfatında rəqabətin qızışması, dünya iqtisadi tabelində mövcud yer uğrunda mübarizədir. Dövlətin rəqabət qabiliyyətliliyinin artımı və bu zaman baş verən bütün qlobal miqyaslı dəyişikliklər dünya iqtisadiyyatının qarşılaşmaqdan yan keçə bilməyəcəyi çoxlu sayda mürəkkəb çağırışlar olmadan başa gəlmir. Və hər bir ölkə bu çağırışlara öz güc və imkanlarından, xüsusilə də nail olduğu inkişaf səviyyəsindən, malik olduğu resurslardan irəli gələrək cavab vermək məcburiyyətində qalır. Bu gün innovasiyaların, texnoloji prosesin və azad sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı qlobal dəyişikliklər çoxlu sayda qlobal çağırış doğurmuşdur ki, dünyanın bütün ölkələrinin iqtisadiyyatları bunlarla qarşılaşmışdır. Azərbaycan da, mühüm geostrateji əhəmiyyət kəsb edən təbii resursların çoxlu sayda növlərinin böyük ehtiyatlarına malik olan ölkə olaraq, bu və ya digər dərəcədə bu çağırışlarla üz-üzə gəlir. Məhz bu səbəbdən bu sahədə nəzarəti daha asan və uğurlu həyata keçirmək üçün rəqabət, inhisarçılığa qarşı mübarizə sahəsində qanunvericilik yaradılıb, müxtəlif normativ hüquqi aktlar tərtib edilib. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rəqabat artıq iqtisadiyyatın inkişaf amilinə çevrilmişdir məhz mövzunun aktual xarakter daşımada yuxarıda qeyd etdiyim amillərlə bağlıdır.

Öyrənilmə səviyyəsi. Hazırda dünyada rəqabət münasibətlərinin şaxələnmiş qanunvericilik və institusional tənzimləmə bazası formalaşmışdır. Bu sahədə regional və beynəlxalq təşkilatların və inkişaf etmiş ölkələrin prinsipləri, model qanunları

qaydaları rəqabətin ayrı-ayrı problemləri üzrə tövsiyələr mühüm mənbələr hesab olunur. Dünyanın 130-a dək ölkəsi rəqabət qanunvericiliyi mövcuddur. Və bu ölkələrin hamısı öz rəqabət qaydalarını təkmilləşdirmək və onların tətbiqinin səmərəliliyini artırmaq istiqamətində iş aparır. Azərbaycanda da inhisarçılıq fəaliyyəti və onun həm makroiqtisadi tənzimlənməsi həm də hüquqi səviyyədə tənzimlənməsi qanunvericiliyin yaradılması və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemləri ölkəmizin iqtisadçı alimləri və hüquqşünasları tərəfindən araşdırılmışdır. Optimal rəqabət hüququnun formalaşmasında inhisarçılıqla mübarizəyə dair qanunvericilik bazasının formalaşması və təkmilləşdirilməsinin zərurəti onun hüquqi səviyyədə yenidən dəyərləndirilməsini tələb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsəd və vəzifələri mövzunun aktuallığından irəli gəlir. Hər bir dövlətin hərtərəfli inkişafı, rəqabət qabiliyyəti vətəndaşlar üçün səmərəli olmasını şərtləndirən azad seçim, gəlirlərin ədalətli bölgüsü insanların sosial-iqtisadi vəziyyəti ölkədəki rəqabət mühitinin vəziyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Əgər bu istiqamətdə lazımı fəaliyyət nəticəsində normal rəqabət mühitinin təmin olunmursa, deməli, rəqabətin lazımı səviyyədə qorunması təmin olunmur və bu sahədə dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Tədqiqatın məqsədini hal hazırda Azərbaycanda rəqabət mühitinin və onun hüquqi əsaslarının vəziyyətini və perspektivlərini araşdırmaq və bu prosesin təkmilləşdirilməsi yollarını aşkara çıxarmaqdır. Qoyulan məqsədlərə uyğun olaraq tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- İnhisarçılıq fəaliyyətinin tədqiqinin konseptual əsaslarına dair baxışların təkamülünü tədqiq etməklə müvafiq qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaq;
- Rəqabət, inhisar onun formaları və antiinhisar tənzimlənməsi anlayışını açıqlamaq;
- İnhisarçılıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmini və onun hüquqi əsaslarını müəyyən etmək;
- Antiinhisar qanunvericiliyi, antiinhisar siyasətinin hüquqi əsaslarını təhlil etmək, inhisarçılıq və onunla mübarizənin əsaslarının qiymətləndirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının antiinhisar siyasəti və inhisarçılıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin effektiv reallaşdırılmasının istiqamətlərini müəyyən etmək;
- Daxili bazarlarda təbii inhisar sahələrinin və rəqabət mühitinin müasir vəziyyətini araşdırmaq;

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın obyektini inhisarçı təsərrüfat subyektləri və onların bazarda göstərdikləri inhisarçı davranışlar, predmetini isə inhisarçı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və hüquqi təminat məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası və informasiya bazası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını yerli və xarici ölkə alimlərinin, inhisarçılıq və antiinhisar siyasəti üzrə elmi əsərləri, yerli və xarici ölkə iqtisadçıların və hüquqşünaslarının elmi-tədqiqat işləri və elmi məqalələri, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, Prezident fərmanları və bu sahə üzrə digər normativ-hüquqi aktlar təşkil edir. Tədqiqatın informasiya bazası Respublika ərazisində fəaliyyət göstərən təbii inhisar subyektlərinin rəsmi internet saytlarından, Respublika ərazisində çap olunan bulletin və elmi jurnallardan və digər materiallardan ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- İnhisarçılığın və onun nəzəri metodoloji əsaslarının müəyyən edilməsi;
- Ölkədə rəqabətin və antiinhisar tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin müəyyən edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında inhisarçılığa qarşı mübarizənin formalaşdırılmasının və hüquqi bazasının hazırki vəziyyətinin və perspektivlərinin müəyyən edilməsi;
- Antiinhisar qanunvericiliyi, antiinhisar siyasətinin hüquqi əsasları, inhisarçılıq və onunla mübarizədə dövlətin apardığı hüquqi siyasət ilə bağlı araşdırmalar;
- Azərbaycanda təbii inhisar sahələrinin müasir vəziyyətinin müqayisəli təhlili ;

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəticələrinin praktik olaraq həyata keçirilməsi əsasən inhisarçılığın aradan qaldırılmasında , onunla mübarizədə və rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsinin normativ-hüquqi təminat məsələlərini daha da dərinlən öyrənilməsinə yardımçı olacaqdır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla tərtib olunmuşdur. Dissertasiya işində 1 cədvəldən istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin sonunda tədqiqat mövzusu ümumiləşdirilərək nəticə və təkliflər irəli sürülmüş, istifadə edilmiş ədəbiyyatların və internet resurslarının siyahısı verilmişdir.